

A. S u n i l a

TRÜ Ajaloo-Keeleteaduskonna Ajaloo Osakonna mitte-
statsionaarne üliõpilane.

S A A R E M A A T Ö Ö R A H V A Ü L E S T Ö U S

1919. A.

(diplomitöö)

ARHIIVKOGU

T A L L I N N, 1953

S i s s e j u h a t u s

Käesoleval aastal möödub kolmkümmend neli aastat Saaremaa töörahva ülestõusust, mis puhkes stiihiliselt Nõukogude riigile väga raskel ajajärgul - kodusõja ja välismaise sõjalise interventsiiooni ajajärgul.

Välismaiste interventide võimutsemine okupeeritud aladel, mis läks sellise metsikuseni, et nad ei pörganud tagasi tervete hulka-de tööliste ja talupoegade mahatapmise ees, mõjus talurahva meeleolule ja õhutas neid aktiivsele võitlusele kodumaa reaktsiooni ja välismaa imperialistide vastu. Talurahvas nägi, et välismaiste interventide ja "valgekaartlaste võit toob kaasa mõisnike võimu taastamise, maa äravõtmise talupoegadelt, talupoegade paljaksriisumise, peksmise ja piinamise".¹

Töötav talurahvas, kes oli saanud Oktoobrirevolutsioonilt maad, suruti nüüd mõisnike ja kulakute poolt uuesti põlvili ja pandi veel jõhkramalt oma rõhujaid orjama, kui varem. Peale selle sunniti talupoega veel relvaga võitlema mõisnike ja kapitalistide eest töötava rahva vastu. Niisuguses olukorras lõppes talurahva kannatus. Ta keeldus sõdimast oma rahva ja nõukogude võimu vastu. Talurahvas hakkas organiseerima valgete tagalas partisanisalku ja ülestõuse.

"... Valgekaartlike sõjavägede tagalas, Koltšaki, Denikini,

¹ UK(b)P Ajalugu, lühikursus, ERK 1952.a. lhk. 210

Krasnovi ja Wrangeli tagalas tegutsesid põranda all suurepärased bolševikud, parteilased ja parteitud, kes organiseerisid töölisi ja talupoegi ülestõusuks interventide ja valgekaartlaste vastu, laostasid nõukogude võimu vaenlaste tagalat ja hõlbustasid seega Punaarmee edasiliikumist. Kõigile on teada, et Ukraina, Siberi, Kaug-Ida, Uurali, Valgevene ja Volgamaa partisanid, kes laostasid valgekaartlaste ja interventide tagalat, andsid Punaarmeele hindamatut abi."¹

Saaremaa töörahva ülestõus oli üks niisugustest talurahva ülestõusudest, mis puhkes 16. veebruaril 1919.a. Judenitši ja eesti valgete tagalas. Kuigi see ülestõus haaras väikese maaala ja pealegi saare, oli tal siiski ka teatud tähtsus üldisele kangelaslikule nõukogude rahva võitlusele sise- ja välisvaenlastega.

¹ UK(b)P Ajalugu, lühikursus, ERK, 1952, lk. 222

I o s a

SAAREMAA MAJANDUSLIK-POLIITILINE ARENG

XX SAJANDI ESIMESEL VEERANDIL

XX sajandi esimest veerandit iseloomustab terav võitlus imperialistlike riikide ja kapitalistlike monopolide vahel maailma territoriaalse ja majandusliku ümberjagamise eest. Sel ajajärgul iseloomustavad kapitalismi arengut viis peamist tunnust: "1. tootmise ja kapitali kontsentratsioon, mis on jõudnud sellise kõrge arenemistasmeni, et ta on loonud monopolid, mis etendavad majanduslikus elus otsustavat osa; 2. pangakapitali liitumine tööstuskapitaliga ja selle "finantskapitali" baasil finantsoligarhia tekkimine; 3. kapitali väljavedu erinevalt kaupade väljaveost omandab eriti kaaluva tähtsuse; 4. kujunevad kapitalistide rahvusvahelised monopoliliidud, mis jaotavad maailma omavahel, ja 5. on lõpetatud maakera territoriaalne jaotus suurimate kapitalistlike riikide vahel."¹

Kapitalismi põhiline majandusseadus tingib kapitalistlike maade ebaühtlase arengu imperialismi tingimustes. Niisuguste maade, kui Saksamaa, P-Ameerika Ühendriikide ja Jaapani areng kulges palju kiiremini kui Inglis- ja Prantsusmaa oma. Koos sellega kasvasid vastuolud eilsete ja tärate maailma valitsemisele pretendeerijate vahel. Neid imperialismi peamisi vastuolusid, vastuolu töö ja kapitali, üksikute finantsgruppide ja imperialistlike riikide ning kaupaie va-

¹ V.I. Lenin, Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium, Valitud Teosed, I k. lhk. 669

litsevate "tsiviliseeritud" rahvaste ja maailma sadade miljonite koloniaalsete ja sõltuvate rahvaste vahel, püütakse lahendada sõdade abil. Imperialismi tingimustes on sõda ainus vahend, mis võib kõrvaldada "ebaproportsionaalsuse ühelt poolt tootmisjõudude ja kapitali akumulatsiooni ning teiselt poolt asumaade jaotuse ja finantskapitali "mõjusfääride" arenemise vahel."¹

Tsaari-Venemaa, kes oli ennast käsist ja jalust sidunud prantsuse, saksa ja inglise laenudega ning salalepingutega nende maadega, oli nende imperialistlike maade lõa otsas. Prantsusmaa, Saksamaa ja Inglismaa vaatasid tsaari-Venemaale kui poolkoloniaalmaale, kust võis jumalamuidu saada toorainet oma tööstusele ning odava tööjõu ja tooraine olemasolu puhul Venemaal rakendatud kapitalidelt kõrgeid kasumeid. Niisugused Venemaa tähtsad rahvamajanduse harud, kui kivi- söe-, nafta-, elektritööstus ja metallurgia olid väliskapitali käes (prantsuse 21,9%, saksa 17%, inglise 3%). See Venemaa sõltuvus Lääne-Euroopa kapitalismist oli üheks tema majandusliku ja poliitilise mahaajäämuse põhjuseks.

Venemaa tööstuse areng jäi Lääne-Euroopa omast kohutavalt maha. Venemaa, ütles Lenin, "on varustatud moodsaate tootmisvahenditega neli korda halvemini kui Inglismaa, viis korda halvemini kui Saksamaa, kümme korda halvemini kui Ameerika."² Tsaari-Venemaal polnud niisuguseid tähtsaid tööstusharusid, kui elektrivarustuse ja tööpinkide, raskemasina- ja auto, turbiini- ja keemiatööstust.

Tõusu sel ajajärgul Venemaa tööstuslikus arengus võis märgata

¹ V.I. Lenin, Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium, Valitud Teosed, I k. lhk. 675

² В. И. Ленин, соч., т. XIX, стр. 264, изд. 1У

pärast 1910. aastat, mil omakapitalide ulatusliku akumulatsiooni ja tarbimise suurenemise baasil, kasvas siseturg. Stolõpini reformi järelle arenema hakanud kulaklikud majapidamised suurendasid nõudmisi masinatele, ehitusmaterjalidele ja tarbimisesemetele. Samuti sõjatööstuse kasv kindlustas rasketööstusele suuri riiklikke tellimusi ja oli üheks tööstusliku tõusu teguriks.

Jatkus monopolistlike organisatsioonide kasvamine ja tugevnemine. Üksikud monopolistlikud organisatsioonid, trustid ja sündikaadid, haarasid oma valdusse terved rahvamajanduse harud, nagu "Prodamet", mis reguleeris 2/3 Venemaa saaduste müügist, "Produgol" - 60% Donetsi basseini toodangust, "Prodarud" - 4/5 Lõuna-Vene maagitoodangust jne. Üle poole kõigist Venemaa pangakapitalidest kontsentreerus seitsmesse suurimasse pankka.

Peale selle oli Venemaal imperialism veel kõige vastikumal kujul, sest nii tööstuses, kui ka põllumajanduses olid säilinud väga tugevad feodaal-pärisorjuslikud igandid. Siin kannatasid töölised ja talupojad kõige jõhkrama rõhumise all, sest kapitalistlikud ekspuateerimise meetodid seostusid siin sõjaliste ja feodaalsete ekspuateerimismeetoditega. "Tsaari-Venemaa," ütleb J.V. Stalin, "oli igasuguse rõhumise - nii kapitalistliku ja koloniaalse kui ka sõjalise rõhumise koldeks selle kõige ebainimlikumal ja barbaarsemal kujul."¹ Tööpäeva pikkus kestis 10 ja rohkem tundi. Tööpalk, mille tööline sai, võimaldas tal vaevalt ära elatuda. Tööline oli alalises jälitamise ja vallandamise ohus. Sama raske oli ka töötava talu-

¹ J.V. Stalin, teosed, VI kd., lhk. 74-75.

rahva seisukord. Kõigest 30.000 suurima mõisniku käes oli samapalju maad, kui 10. miljonil talupojal s.o. umbes 70 miljonit tiinu. Iga suurmõisniku kohta tuli keskmiselt 2300 tiinu, talumajandile isegi koos kulaklike majapidamistega aga kõigest 7 tiinu. Siinjuures 5 miljonil s.o. poolel talurahvast polnud maad rohkem kui 1-2 tiinu. "Need faktid näitasid kujukalt, et talurahva viletsuse ja näljahäädade juur peitub mõisnike suurmaavalduses, pärisorjuse jäämustes, millest talurahvas võib vabaneda ainult revolutsiooniga, mida juhib töölisklass."¹

Niisugustes teravates vastuoludes toimus ka Eesti kui Venemaa ühe osa areng, kusjuures Eesti töörahvas kannatas kahekordse rõhumise all - uheltpoolt saksa parunite ja teiselt poolt tsaarivalitsuse venestamispoliitika all.

Eesti majanduslikku arengut iseloomustas tol perioodil nagu Venemaagi oma, tööstuse, eriti suurtööstuse tõus. Suurtööstuse ettevõtete arv kasvas Eestimaal näiteks 1910. aastast 1913. aastani 33.000-lt - 43.000-le. Üksi Kreenholmi manufaktuuris töötas 1913. aastal üle 10.000 töölise. Tallinn muutus maa kõige suuremaks tööstustsentrumiks. Pealegi teostati Eestimaal laias ulatuses enne sõda ja sõja ajal veel kindlustustöid, mis andsid tuhandetele inimestele tööd. Tööliste arv 1916.a. lõpuks kasvas juba üle 60.000. Kõige selle kõrval aga ei paranenud tööliste olukord, vaid muutus üha halvemaks. Sõjatingimustes pikendati järjest tööpäeva ja elukallidus tõusis pidevalt elukallidus.

¹ ÜK(b)P ajaloo lühikursus, lhk. 138-139.

Ebainimlikku rõhumist pidi taluma ka eesti töötav talurahvas, kes ägas balti parunite ja eesti hallparunite kurnamise all. Umbes 2/3 eesti talurahvast oli maata. Mõisates orjas üle 100.000 moonaka - palgatöölise. Eesti kodanlus ja töörahva "esindajad" - menševikud ja esseerid toetasid igati tsaarivalitsust võitluses töötava rahva vastu ega võtnud ja ei tahtnudki võtta midagi ette tööliste ja talurahva olukorra kergendamiseks, sest neid huvitas ainult oma kasumite suurendamine. Säärase mahajäänud ja poolfeodaalse maana astus tsaari-Venemaa esimesse imperialistlikku maailmasõtta, et koos oma Lääne "liitlastega" jagada maailma mõjusfääri uuesti ümber ning likvideerida senised vastuolud imperialistlike riikide vahel.

Peainitsiaatoriks esimese imperialistliku maailmasõja ^{vallgipäastamise} ajal oli Saksamaa, kus kapitalismi areng, võrreldes tema partneritega, toimus eriti kiiresti. Saksamaa hakkas nõudma omale "eluruumi" ja väärilist "kohta päikese all", ja seda just Inglismaa arvel. Kuid mitte sugugi väikese tähtsusega polnud ka Saksa-Vene vastuolud, Saksamaa plaanitses suurte Venemaa alade nagu Poola, Ukraina ja Baltimaade anastamist. See Saksamaa plaan nägi ette Venemaa Lääne- ja Mustast merest kaugemale eemalepaiskamise. Venemaa imperialism jälle ihkas Türgimaa jagamist ja Mustamere väinade ning Galiitsia vallutamist.

Esimene imperialistlik maailmasõda aga ei täitnud ega võinudki täita imperialistide poolt temale pandud lootusi. Kasutades peamisi vastuolusid imperialistlike riikide vahel, murdis Venemaa proletariaat Suures Sotsialistlikus Oktoobrirevolutsioonis läbi imperialismi rindest ja kukutas Venemaal mõisnike ning kapitalisti-

de võimu ja võttis võimu enda kätte. Nii viis esimene imperialistlik maailmasõda 1/6 maakeral kapitalistliku korra kukutamisele ja vastupidiselt imperialistide lootustele veel enam süvendas vastuolusid. Suur Sotsialistlik Oktoobrerevolutsioon, mille nii hiilgavalt teostas Venemaa proletariaat, pani aluse kapitalismi üldkriisile ja uuele sotsialismi ajastule. Kõik imperialistlike riikide meeleheitlikud katsed taastada kapitalistlikku korda tsaari-Venemaal, varisesid häbiväärselt kokku. Nõukogude riik kaitses mehiselt Suure Sotsialistliku Oktoobrerevolutsiooni saavutusi nii sise- kui välisvaenlaste kallaletungide vastu ja lõi need kõik tagasi. Sotsialistlik süsteem Nõukogude riigi näol kuulutas kogu maailmale vana, kapitalistliku korra hukku ja uue, sotsialistliku korra võitu.

--- o ---

Saaremaa kuulub meie kodumaa läänerannikul asetsevate saarte hulka. Oma 2714 km² pindalaga on ta nendest kõige suurem. See asjalu, et Läänemere saarte vahetus läheduses asub kolme suure meretee sõlmpunkt, kust üks tee kulgeb Riia, teine Soome ja kolmas Põhja lahte, annab Saaremaale ja teistele saartele erakordselt suure tähtsuse meie kodumaa kaitse seisukohalt lähtudes.

Saaremaa on künklik lausmaa rohkearvuliste soode ja rabadega. Saare pind on vaene ja kaetud enamikus kadakapõõsastega ja männimetsaga. Aastasadade jooksul on saarlased korjanud põldudel kokku suured kivivirnad, mis ümbritsevad külasid, heina- ja karjamaid meetrikõrguste kiviaedadena. Elanike arvu Saaremaal enne esimest maailmasõda ja sõja ajal arvati umbes 57.000 inimese ümber.

Saare paremad maad olid oma kätte haaranud mõisnikud. Võrrel-

des mandriga oli neid siin suhteliselt palju rohkem. Peaaegu iga 4-6 kilomeetri tagant võis leida mõne päris-, rüütelkonna-, kiriku- või kroonumõisa. Kokku loendati üle 120 mõisa. Seega iga 20 km² peale tuli üks mõis. Peale selle oli igal päris- ja kroonumõisal veel tavaliselt 4-5 karjamõisat, mis pole selle arvu hulka arvatud. Nende vahel sooservadel ja kruusa ning paeküngastel asusid saare- rahva viletsad külad, kus talude keskmine suurus oli 15 tiinu. Sellest maatükist oli suur osa, teinekord pool ja isegi rohkem, kõlbmata maa, kas soo või raba või paepank, kus isegi ei kasvanud kadakad. Pealegi seisis talud koos veel kümnetest lappidest, milledest mõned asusid paarikümne kilomeetri kaugusel. See asjaolu oli nähtavasti tingitud Saaremaa maapinna järsust üleminekust ühest headusest teise, mida talude jagamisel püüti igati arvestada, et anda igale talule natuke head ja natuke halba maad. Karjamaad olid terve küla taludel ühised. Pisikesed talumajapidamised halva maaga ja kümneteks tükkideks eraldatutena ei suutnud toita talupoega, kes elas alalises viletsuses ja puuduses ning pidi omale ülalpidamist hankima mitmesuguste lisatöödega või välja rändama tööd otsima "suurele maale".

Talupoegade kihinemine Saaremaal I imperialistliku maailmasõja perioodil pakkus järgmist pilti. Kõige jõukamaks ja tagurlikumaks talupoegade kihiks olid nn. kroonuvalla talunikud. Need talupojad ekspuaterisid kohalikke põllutöölisi. Riigile maksid nad võrdlemisi väikest maksu.

Teise kihi talupoegi moodustasid need, kes olid mõisnikelt ostnud maa päriseks, nn. pärisomanikud. Need olid tüüpilised

hallparunid, kes ohtrasti ekspluateerisid palgatööjõudu. Kroonuvalla talupoegi ja pärisomanikke kutsuti Saaremaal veel "puumaameesteks". Nende huvid uhtusid paljus mõisnike huvidega. Ülejäänud talupoegadele vaatasid nad üle õla, kui madalamalseisvatele. Kõige selle tõttu oli "puumaameeste" ja teiste talupoegade vahel teravad vastuolud. Vähesed Saaremaa viljatagavarad olid koondatud nende "puumaameeste" ja mõisnike kätte, samuti omavalitsuse ja muud ametiasutused.

Kolmanda talupoegade kihi moodustasid mõisarendikoha pidajad või nn. pärisvalla talupojad. Nad maksid mõisnikule maa eest kõrget renti. Osa neist kasutas ka palgatööd. Üldiselt oli aga see talupoegade kiht revolutsiooniline ses mõttes, et nende otseks huviks oli kukutada mõisnike võim ja vabaneda raskest rendikoormast.

Neljanda talupoegade kategooria moodustasid kandikoha pidajad, kes pidid mõisnikule oma kohakese eest tegema nädalas 2-5 päeva tegu. Sellesse kategooriasse kuulusid ka need kroonuvalla ja pärisvalla talupojad, kelle maa oli nii väike, et nad pidid palgatööga väljast lisa teenima. See kategooria talupoegi oli vaevalik mitte ainult mõisnike, vaid ka suurtalunike suhtes.

Lõpuks viienda talurahva kategooria moodustasid nn. vabadikud ja mõisamoonakad ^{njang} ja maatamehed - maaproletariaat. Vabadike "majapidamisi" oli Saaremaal peaaegu sama palju kui talukohti. Saaremaa komissari V. Neggo andmeil oli 1919.a. Saaremaal maata-rahvast ja vabadikke üle 30.000 s.o. 60-65% maaelanike arvust.¹

¹ Victor Neggo, Maaküsimus Saaremaal, Tallinnas 1921, Üleriiklise Põllumeeste Esituse Väljaanne, lk. 10

Neil oli oma pisike vakamaa-paari suurune maalapike ja väike majatike. Osa neist oli isegi niikaugemale jõudnud, et omasid lehma ja hobuse, enamusel oli siiski ainult mõni lammas või seapõrsas. Vabadike kõrval moodustasid erilise palgatöölise kihi nn. mõisamoorkad, kes elasid mõisamajades ja koos oma perekondadega töötasid mõisa põldudel. Nad moodustasid võrdlemisi suure protsendi maaproletariaadist. Maatamehed elatasid endid ainult palgatööst, juhuslikust või kutsealalisest. Siin leidus rohkem kui kuskil mujal Eestis kehvikuid ja palgatöölisi ning maanälg oli Saaremaal kõige teravam. Seepärast mitte asjatult ei antud Saaremaale kehva kaluri, alaliselt rändava meremehe ja vabadiku kodumaa nimetus.

Mõisades ja taludes käisid tööl peamiselt naised, kuna suurem osa mehi väljaspool Saaremaad tööd otsisid. Umbkaudsete andmete järgi rändas igal kevadel 6000-8000 saarlast mannermaale tööd otsima. Kevadeti käisid mõisavalitsejad tavaliselt ise mandrilt Saaremaal mõisatöölisi ules ostmas ja mandrile toimetamas. Saarlasid kasutati mõisades ja taludes peaaesjalikult kraavikaevajatena ja kivilõhkujatena. Suur osa saarlasid leidis tööd Kuramaal sulastena ja karjastena, Tallinnas, Riias ja Venemaa linnades ehitus- või vabrikutöölisena. Paljud Saaremaa oskustöölised olid hinnatud Kroonlinna laevatehastes ning madrustena kodu- ja välismaa laevadel.

Selle saarlaste traditsioonilise elu ja töö ajas puha segamini ja tõi kaasa palju häda ja vaeva esimene imperialistlik maailmasõda. Ehitustööd pandi igal pool seisma, piirid suleti, mõisnikud piirdusid ainult minimaalse palgatööjõu kasutamisega. Tuhandeid saarlasid ähvardas sõra tõsisel mõttes näljasurm, millest neid

päästis ajutiselt Saaremaa tähtis strateegiline positsioon. Saaremaal, nagu teada, oli suur osa etendada Venemaa läänepiiride kaitsesüsteemis. Seepärast alustas ka tsaari-valitsus siin palavikulisi kindlustustöid, kus tuhanded saarlased said tööd. Isegi teenistusealised mehed vabastati selle aja jooksul sõjaväkke kutsumisest ja suunati kindlustustöödele. Alles pärast 1917.a. kevadet, mil kindlustustööd hakkasid lõpule jõudma, võeti kroonutööle jäetud mehed sõjaväkke, ülejäänud aga pidid hakkama otsima omale uut tööd. Kuid selleks polnud peaaegu mingeid väljavaateid, sest Saaremaa okupeerimine sama aasta sügisel sakslaste poolt pani suuremaa saarlaste eest kinni. Saare rahval tuli järgnevatel aastatel üle elada kirjeldamatuid raskusi ja puudusi.

II o s a

SAAREMAA SAKSA OKUPATSIOONI, SUURE SOTSIALISTLIKU
OKTOOBRIREVOLUTSIOONI, KODUSÕJA JA AMEERIKA-INGLI-
SE INTERVENTSIOONI PERIOODIL

(sept. 1917 -veebr. 1919)

1917. aastal toimus tsaari-Venemaal Veebruarirevolutsioon, mis kukutas tsaarivõimu. Talurahvas Saaremaal, nagu mujalgi Venemaal, lootis, et Ajutine Valitsus teeb lõpu sõjale, ning annab mõisnike maad talurahvale. Ajutine Valitsus aga seda ei teinud. Ta ei mõelnudki lõpetada sõda, veel enam jagada mõisnike maid talurahvale. Ajutine Valitsus polnud töörahva valitsus. Ta oli mõisnike ja kodanluse valitsus.

Ainus "reform", mille kodanlus teostas maaküsimuse alal, oli mõisades teorendi asemel raharendi sisseseadmine. Kuid see reform ei kergendanud talupoja olukorda, mis imperialistliku sõja jätkamisega muutus järjest väljakannatamatuks. Mõisnikul jäi endiselt täielik õigus rentnikku igal ajal minema ajada või jätta teha tööle päevatöölisena.

Kõige selle tagajärjel kasvas talurahva rahutuste laine üle Venemaa. Talurahvas veendus, et teda on jöhkralt petetud kodanluse poolt ja ta hakkas liituma tööliklassiga ning soldatitega ühiseks võitluseks rõhujate vastu. Talupojad veendusid, et maad saavad nad ainult siis, kui kihutavad mõisnikud minema ja võtavad võimu enda kätte. Ja paljudes kohtades asusidki talupojad mõisamaid üle võtma

ja harima. Sedasama tegid ka Saaremaa talupojad. Reas kroonumõisades aeti balti parunid minema ja võeti nende maa, elus- ja eluta inventar üle.

Revolutsioonilisele arenemisele, milleks Saaremaal oli eriti hea pind, ja millele omakorda kaasa aitas kääriiva vene sõjaväe Saaremaal olek, tegi lõpu saksa okupatsioon 1917.a. sügisel. Kontr-revolutsioon Venemaal rakendas kõik abinõud, mis võimalik, et revolutsiooni lämmatada. Sel eesmärgil loovutati saksa imperialistidele 21. augustil 1917. aastal Riia ja oktoobrikuuks Eesti saared, et avada saksa vägedele tee revolutsioonilisele Petrogradile ja maha suruda revolutsioon Venemaal. Eesti reaktsioonilised ohvitserid andsid isegi osa l. eesti polgust Muhu saarel saksa imperialistidele vangi.

Saaremaa okupeeriti saksa vägede poolt kõigest ühe nädala jooksul. (29.sept. - 7. oktoobrini). Saarel kehtestati ebainimlik okupatsioonirežiim. Ainuvalitsejaks saartel sai saksa kuberner Balck. Elanikkonna terroriseerimiseks ja hirmutamiseks riputati igal pool välja ähvardused ja hoiatused, millede kohta rahvas lõi väga tabava iseloomustuse - "Keelan, käsen, poon ja lasen." Saksa okupandid riisusid ja rüüstasid sellegi natukese, mis saare rahvas suure higi ja vaevaga oli saavutanud. Saksa sõjaväele anti kesk-aegse sõjatava kohaselt kolmeks päevaks täielik voli röövimiseks, mida preisi tõprad ka kõige sadistlikemate meetoditega teostasid. Saksa sõjavägi tormas taludesse, röövis ja hävitas kõik, mis aga kätte juhtus ja vajaliku leidis olevat. See, mis ei kõlbanud söögiks või muuks otstarbeks, lihtsalt purustati ja hävitati. Talu-

elanikud kihutati majadest välja aitadesse, või jäeti neile väikesed nurgakesed majas. Üks rekvisitsioon, küll vilja, küll kannunade, küll villa jne. osas järgnes teisele. Sunniandmisest ei vabastatud isegi maata rahvast. Maal röövisid saksa sõjaväelased talumeeste käest hobuseid ja müüsid neid ülesostjaile. Riisunud vilja saadeti kõik "nach Vaterland". Linnas müüs saksa sõjaväevalitsus elanikelt äraröövitud mööblit ja muud majakraami oksjonil. Kõige selle laastamise ja riisumise kõrval töid saksa röövvallutajad endaga kaasa veel kärnatõve Saaremaa loomadele.

Saksa okupatsioon surus saare rahva vastu seinna. Kõikvõimsaiks käskijaiks ja keelajaiks said jälle balti parunid, kes koos okupatsioonivõimudega surusid halastamatult maha kõige tühisemagi murina ja hävitasid armutult igauhe, kes julges parunite või okupantide vastu välja astuda. Täielikult taastati saksa mõisnike "esiisade"-aegne maavaldus ja kõik nende eesõigused. Uuesti seati mõisades sisse ihunuhtlus.

Parunid töötasid välja uued, kõrgemad rendimäärad. Muhu saarel näiteks 3 mõisa omanik, parun Buxhoewden tõstis renti 200-300% võrra. Peale selle viis ta osa renti üle teoorjuse peale. Talud, kus näiteks oli 20 kuni 30 dessatiini maad, pidid peale rahalise rendi tegema nüüd veel 100-150 päeva teoorjust. Nende uute renditingimuste vastuvõtmiseks anti talupoegadele aega kaks nädalat. Talupojad, kes keeldusid neid tingimusi vastuvõtmast, kihutati kesk-talvel, küünlapäeval, oma majast välja. Peale selle keelati mõisnike initsiatiivil töötatöölise väljarändamine saarelt. Selle abinõuga tahtsid parunid sundida kõiki tööta ja teenistuseta inimesi

minema mõisadesse leivaraha eest tööle. Niiviisi taheti mõisaid paremale järjele upitada ja odava tööjõuga ning teoorjusega sööti- kasvanud mõisamaid jälle põlluks muuta.¹

Esinedes kodanlikus Asutavas Kogus 6. mail 1919.a. märkis Saare maakonna valitsuse esimees T. Grünthal, et okupatsiooni ajal käinud mõisnikud ja nende sabarakud rahvaga niivõrd ülekohtuselt ümber, et isegi militaristlikus vaimus kasvatatud saksa ohvitseridele see läilaks läinud. Tal olnud juhus nendega mitu korda juttu ajada, kus nad tähendanud, et Saksamaal olevat küll junkrud vanameelsed, aga nendest, kes Saaremaal, polevat vist terves maailmas tagurlikemaid ja tõntsimaid olevusi.²

Sunge okupatsiooni surve kestis Saaremaal 14 kuud. Ta mattis saare töörahva eest kinni ka Oktoobrirevolutsiooni võidu, millest ta kuulis ainult ääri-veeri okupatsiooni ajalehtedest. Täiesti aga maha vaikida Oktoobrirevolutsiooni võitu oli võimatu, sest mandril kehtestati nõukogude kord, mille saavutustest sai Saaremaa töötav rahvas nii või teisiti ikkagi teada. Saaremaa töötava rahvani tungisid teated; kuidas Revolutsioonilise Sõjakomitee volitusel nende vapper poeg, Viktor Kingissepp, võttis Tallinnas 26. oktoobril (8. nov.) üle kodanluse võimukeskuse - Kubermangu valitsuse; kuidas kõigest kolme ja poole kuu jooksul konfiskeeriti mõisnikelt enam kui 2,4 miljonit hektaari maad ja anti üldrahvalikuks omanduseks; kuidas töötav talurahvas vabanes igaaastasest rendimaksust mõisnikele ja kulutustest maa ostmiseks. Saaremaa töörahvas kuulis,

¹ Asutava Kogu protokollid 1919.a., protokoll nr.10, lhk. 379

² Samas, lhk. 383

14k

kuidas Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon hävitas kodanluse ja parunite poliitilise võimu Eestis ning andis kogu võimu töötavale rahvale; kuidas vabrikutes ja tehastes seati sisse tööliskontroll ning 8-tunniline tööpäev; kuidas ametiasutustes kehtestati asjaajamine ja koolides õppus emakeeles. See kõik ei jätnud mõju avaldamata Saare töörahva teadvusele.

Samal ajal aga balti parunid ja eesti kodanlus koos oma käsilaste, menševike ja esseeridega sepitsesid plaane, kuidas eraldada Eestit Nõukogude Venemaa küljest ja liita Saksamaa või mõne teise imperialistliku riigi külge, et oma nahka päästa ja endist võimu taastata. Eesti kodanluse ja balti parunite vahel kujunes välja ühine töörahvavastane vandenõu. Nad organiseerisid pörandaaluse nõukogudevastase organisatsiooni, kes kogus allkirju keiser Wilhelmile saadetavale palvekirjale imperialistliku Saksamaa vägede kutsumiseks Eestisse.

1918.a. jaanuaris saatis eesti kodanlus isegi oma delegatsiooni eesotsas Jaan Tõnissoniga Stokholmi, et paluda saksa saadiku kaudu Saksa valitsust Eesti viivitamatuks okupeerimiseks. Teised eesti kodanluse liidrid, K. Päts ja J. Laidoner, aga samal ajal astusid ühendusse Saksa vägede staabiga Kuressaares ühiseks tegutsemiseks.

Selleks kasutasid nad nn. "Okupeeritud saarte elanikkude seltsi" vahetalitust. Nimetatud selts oli moodustatud Tallinnas Kuressaa-rest põgenenud kodanlastest Oskar Neggost, Oskar Liivist, Verlinist jt. Selle seltsi ülesanne pidi olema väljaspool saari elavate saarte elanike kirjade läbi saksa rinde saartele toimetamine. Tegelikult aga organiseeris see selts eesti kodanlike natsionalistide peameeste ja saksa väejuhatuse vahel kirjavahetust. Samal ajal,

kui ükski eraisik saarel ei saanud selle seltsi kaudu ainustki kirja, toimetati kõik J. Teemandi kirjad nobedalt sihtkohta. Pole mingit kahtlust, et nendes kirjades paluti saksa sõjaväejuhatust päästa eesti kodanlus töörahva võimu käest.

Pärast seda, kui Nõukogude delegatsiooni juhi, Trotski reetur-luse tõttu ei kirjutatud Brest-Litovskis alla rahulepingule ja sakslased alustasid uuesti 18. veebruaril 1918.a. kogu rindel Balti merest kuni Mustamereni sakslaste laiaulatuslikku pealetungi, organiseerisid eesti kodanlikud ratsionalistid tihedas koostöös Saksa väejuhatusega mässu nõukogude võimu vastu ja andsid Haapsalus asuvatele eesti väeosadele käsu avada saksa vägedele rinne. Need kodanlike ratsionalistide poolt toimepandud kuriteod aitasid kaasa Eesti kiiremale okupeerimisele sakslaste poolt. 23. veebruaril 1918.a. toimus Keila jaama juures saartelt tulevate saksa vägede vastu verine lahing. Punakaardiväelased koos Balti Laevastiku madrustega võitlesid mehiselt saksa röövvallutajatega, kuid ei suutnud nende pealetungi tagasi lüüa. Alles pärast seda kui neile tõttasid appi V.I. Lenini ja J.V. Stalini poolt saadetud noore Punaarmee väeosad, anti Rakvere ja Narva vahel ning Pihkva all okupantidele purustav vastulöök ja nende edasitung pandi seisma. Et saada hingetõmbe aega, oli Nõukogude Valitsus sunnitud 3. märtsil 1918.a. sõlmima imperialistliku Saksamaaga röövrahu. Selle järgi pidi Nõukogude rahvas nõustuma oma riigi lääne-alade, kus elas umbes 40 miljonit inimest, okupeerimisega sakslaste poolt.

Üle Eesti laotus toores omavoli ja vägivald. Vihast metsistunud parunid ja kulakud, kes said oma "õiguste" taastamise, kohtlesid nüüd ennenägematu jõhkruise rentnikke ja sulaseid, et neile

revolutsiooni eest kätte maksta. Balti parunitest ja eesti kodanlikest natsionalistidest moodustati relvastatud terroristlik poliitseiline organisatsioon - Bürgerwehr ("omakaitse"), kes asus julmalt arveid õiendama töötava rahvaga. Eesti töörahvalt võeti kõige elementaarsemadki õigused, tapeti ja vangistati tema aktiivsem osa. Tuhanded saadeti Saksamaale koonduslaagrisse. "Saksa okupatsioon pillas Eesti vabrikuproletariaadi laiali ja hävitas kõik suuremad tööliste koondumiskohad... Endise 40.-50.000 vabrikutöölise asemel oli 1918.a. novembris Tallinnas ja selle piirkonnas vaevalt 4-5000 töolist tööl. Ü h e k s a k ü m n e n d i k k u Tallinna töölisklassist ja rohkem kui k o l m n e l j a n d i k k u kogu vabrikuproletariaadist Eestis oli veebruari kontrrevolutsioon laiali ajanud ja seeläbi oli laialdane vundament pandud kodanlikule diktatuurile. ...Maani kisti maha proletariaadi klassiorganisatsioonid. Eesti pinnalt pühiti ära terve see töörahva kiht, kelle kaks revolutsiooni oli tema esirinda tõstnud."¹

Sellest veretööst eesti töörahva kallal oli kodanlikel natsionalistidel ja balti parunitel veel vähe. Pind nende jalge all jäi endiselt kõikumama. Selle kindlustamiseks polnud teist teed, kui see, et liita Eesti Saksa impeeriumi külge ja niimoodi saksa keisri hõlma all tunda end julgena. Sel eesmärgil moodustati Riias parunitest ja eesti ning läti kodanlikest natsionalistidest nn. regentnõukogu, kes pidi vajalikud eeltööd tegema Eesti ja Läti liitmiseks Saksamaa külge Balti hertsogiriigi näol.

¹ V. Kingissepp, Kellele iseseisvus, kellele ike, lhk. 66-68, ERK, Tallinn 1946.

Nagu varem Saaremaal, nii ka nüüd mandril, algasid vägivaldsed rekvisitsioonid. Talupoegadelt rööviti armutult nende vili ja kari. Maal algas nälg. Tööraha olukord muutus väljakannatamatuks. Eesti rahvas seisis täieliku füüsilise hävingu ohu ees. Kui mitte Saksamaal poleks puhkenud revolutsioon, oleksid saksa imperialistid koos eesti kodanlike natsionalistidega tõesti Eesti rahva hävitanud ning Eestimaa koloniseerinud sakslastega. Revolutsiooni puhkemisega Saksamaal ja Saksamaa kapituleerumisega hoiti ära see kohutav kuritegu. Kodanlikele natsionalistidele oli see aga surmaks, sest luhtunud olid kõik Balti hertsogi-riigi loomise plaanid ja eesti kodanlust ähvardas uuesti töörahva võimuletulek. Selles ahastavas olukorras lavastasid saksa okupandid veel viimase vaatusena võimu üleandmise eesti kodanlikele natsionalistidele, et niimoodi ära hoida võimu haaramist töörahva poolt. Vastav akt kirjutati alla Riias, 19. nov. 1918.a. Selle järgi anti võim üle nn. eesti kodanlikule ajutisele valitsusele eesotsas hallparuni K. Pätsiga, kes jättis jõusse kõik okupatsiooniaegsed seadused ja pöördus kiiresti võitnud ameerika-inglise imperialistide poole palvega, et need lubaksid saksa okupatsioonivägedel jääda Eestisse. Kartes nõukogude võimu taastamist Eestis, võtsid ameerika-inglise imperialistid selle eesti kodanliku ajutise valituse ettepaneku meelsasti vastu. Saksa okupandid jäeti Eestisse Pätsi diktatuuri kaitsema ja valvama.

Niisuguses raskes olukorras jätkas eesti proletariaat bolševike juhtimisel otsustavat võitlust nõukogude võimu taastamiseks. Eesti töötava rahva kõige eesrindlikum osa, Tallinna proletariaat, pöördus Nõukogude Venemaa proletariaadi poole abi saamiseks. Sajaj-

dite pikkune sõprus, mis oli välja kujunenud eesti ja vene rahva vahel ühises võitluses saksa, rootsi, taani jt. välismaiste agressorite vastu, ilmnas eriti kujukalt nüüd, kus vene proletariaat oli saanud oma elu ja töö peremeheks. Vastuseks Tallinna proletariaadi abipalvele alustasid Nõukogude väed 22. novembril 1918.a. Narva suunas pealetungi, et päästa oma vennad, eesti töölised ja talupojad saksa okupantide kanna alt ja nende käsilaste - kodanlike-natsionalistide rõhumisest.

Pärast visa võitlust vabastati 28. novembril Narva ja teisel päeval, 29. novembril 1918.a. kuulutati Narvas välja Eesti Tööraha Kommuun - Eesti Nõukogude Vabariik. Hoogsa pealetungiga vabastati edasi Rakvere, Võru, Valga ja Tartu. 1919. aasta alguseks oli suurem osa Eesti territooriumist vaba. Nõukogude väed olid Paidest kõigest 4 ja Tallinnast 25 km kaugusel. Saksa okupandid lasksid Eestist kiiresti jalga. Ameerika-inglise imperialistide plaan, takistada saksa vägede Eestisse jätmisega nõukogude korra taastamist, oli nurjunud.

Nõukogude võim tühistas kõik okupantide ja kodanliku Ajutise Valitsuse seadused, määrused, korraldused ja lepingud. Kõikjal vabastatud rajoonides taastati jälle nõukogud. Vabrikud ja tehased lasti taas käiku ning parunite mõisad konfiskeeriti ja lõpetati talupoegade poolt rendi ja võlgade maksmine.

Eesti töörahva poolehoid nõukogude võimule oli nii suur, et kodanlikul Ajutisel Valitsusel ei õnnestunud kuidagi kokku klopsida valget armeed. Väljakuulutatud mobilisatsioon andis 25.000 mehe asemel kõigest 800, samal ajal kui Punaarmee poolt vabastatud ra-

joonides astus noorsugu vabatahtlikult ja massiliselt nõukogude armee ridadesse. Armees, mille kodanlus siiski sunnitöö ja mahalaskmise ähvardusel suutis lõpuks kokku ajada, lagunes juba esimesel päeval. Paljud deserteerusid, või keeldusid võitlemast oma töörahva vastu. Oli selge, et niisuguse armeega midagi ei saavuta.

See kõik tegi kodanliku Ajutise Valitsuse seisukorra lootusetuks. Eestis polnud enam jõudu, kellele toetada. Eesti kodanlus seisis hukkamise äärel. Nõukogude võimu taastamist polnud enam kuidagi võimalik ära hoida. Seepärast pöördus ta manguvate appikarjetele ameerika-inglise imperialistide poole relvastatud abi saamiseks. Arhiivides on säilinud terve hulk eesti kodanlike ratsionalistide palvekirju inglise-ameerika imperialistidele Eesti okupeerimise kohta. Veel enam, nad olid valmis Eesti maa ja rahva maha müüma ameerika ja inglise imperialistidele, muutma ta nende kolooniaks. USA ja Inglismaa aga ei julgenud oma vägesid saata Eestisse, sest nad kartsid, et nende väed hakkavad mässama ja ühinevad nõukogude vägedega. Seepärast otsustasid nad interventsiooni läbi viia võõraste kätega. Skandinaavias ja Soomes hakati ameerika rahadega värbama palgasõdureid Eestisse saatmiseks. Ameerika-inglise imperialistide bandiitidest ja mõrtsukatest palgasõdurite peainitsiaatoriks oli õelaim töötava rahva vaenlane H. Hoover. Tema ettepanekul andsid ameerika-inglise imperialistid 10 miljonit naelsterlingit interventsiooni teostamiseks Baltimaades.

12. detsembril 1918.a. ilmus Tallinna reidile inglise sõjalaevastik. See oli avaliku ameerika-inglise interventsiooni algus Eestis. Jaanuaris 1919.a. järgnesid sellele esimeste "vabatahtlike"

maabumine Soomest, Rootsist ja Taanist. Eesti kodanlus õhetas rõõmust. Ta oli "päästetud". 6.-7. jaanuaril 1919.a. alustasid need palgasõdurid koos kodanluse nn. "vabadussõjalastega" "suurt" pealetungi. Saavutanud rindel ülekaalu ja teinud inglise laevadega desandri Punaarmee tagalasse, oli viimane sunnitud taanduma Narva jõe taha. Eesti muutus nõukogudevastase interventsiooni platsdarmiks, kus hakati ettevalmistama sõjakäiku revolutsiooni hällile - Petrogradile.

Eesti kodanlikud ratsionalistid kehtestasid maal verise valge terrori ja seadsid sisse väljakohtud. "Kodanlus teadis, mis ta teeb. Teadis, et siin on käimas k l a s s i s õ d a, aga mitte mingisugune "demokraatlik" sõda "üleüldse". Ja ta hävitas oma klassivastaseid igal pool ja iga kord, kus ja kui ta hammas hakkas peale!"¹

Tapal tapeti ligi 300, Tartus ja maakonnas üle 300 proletaarlase, küsimata, kas nad olid sõjariistu kodanluse vastu tarvitanud või mitte. Võrumaal hukati mitte alla poole tuhande ja Narvas umbes 400 inimese ümber jne.

Okupatsiooniaegne "omakaitse" nimetati ringi "kaitseliiduks". Need töötajad, kes kuidagi pääsesid eluga, heideti vanglatesse ja koonduslaagritesse. Sinna võis sattuda igauks, kes keeldus minemast ameerika-inglise interventidele suurtükilihaks, kui nn. "riigivastane". Kogu selle verise töö teostasid kodanlikud ratsionalistid töötava rahva salakavalate vaenlaste, sotside kaasabil. "Seitsmesaja aasta eest tulid ordurüütlid meie esivanemaid alla heitma -

¹ V. Kingissepp, Kellele iseseisvus, kellele ike, lhk. 119-120
ERK, Tallinn 1946

mõõk ühes ja piibel teises käes," utleb V. Kingissepp. "Aga aastal 1918. tuli kodanlus meid - proletaarlasi alla heitma: m õ õ k k o d a n l u s e j a r a a m a t s o t s i d e k ä e s!"¹

1919.a. veebruari kuuks oli Eesti Tööraha Kommuun likvideeritud ja maal kehtestatud kodanlik diktatuur. Eesti kodanlus püüdis võitu. Ent hoolimata teistkordsest kaotusest ei olnud eesti tööraha võitlus asjata. Oma mehise vastupanuga kodanluse ja välismaa interventide jõukudele, aitas ta kaitsta Suure Oktoobrirevolutsiooni saavutusi Venemaal ja koos sellega sepitseda võitu oma vabanimiseks, mis toimus aga parkümmend aastat hiljem.

¹ V. Kingissepp, Kellele iseseisvus, kellele ike, lhk. 88, ERK, Tallinn 1946

III o s a

SAAREMAA TÖÖRAHVA ÜLESTÖUSU
PÕHJUSED

"Ükski lehekülg Eesti töörahva võitlusloos," kirjutab V. Kingissepp, "ei ole nii veriste tähtedega kirjutatud kui nn. Saaremaa mäss. Aga ka nii valelikult ei ole valitseva klassi kõne- ja kirjamehed ühtki töörahva klassivõitluse sündmust kirjeldanud kui seda "mässu"."¹

Maha vaikides ülestõusu tõelised põhjused, püüdis kodanlus näidata, et Saaremaa ülestõus oli väljastpoolt provotseeritud kavakindel enamline liikumine², et ülestõusu plaan oli täielikult ühise juhatuse poolt välja töötatud³, et see oli tumedate olluste kihutustöö ja rahva madala haridusliku taseme ja riikliku mõtte arenematuse tulemus⁴, et see oli "Moskva kätetöö" jne. Nende oma absurdsete väidete tõenduseks tõi kodanlus igasuguseid väljamõeldisi, oletusi ja kindlakstehtud fakte. Üks säärane kindel "fakt" oli see, et kellegi areteeritu taskust olevat leitud Peterburi trammipilet, mis oli kolm päeva enne ülestõusu välja antud. Teiseks "faktiks", mis kinnitanud ühist plaanipärast väljaastumist, oli see, et üheaegselt Saaremaa ülestõusuga 16. veebruaril alanud ka rindel pealetung. Ja kolmandaks "faktiks", mis kinnitavat, et mäss olevat väl-

¹ V. Kingissepp, Kellele iseseisvus, kellele ike, lhk. 128

² "Saarte Kaja", nr. 15, 1. märtsil 1919.a. lhk. 1

³ "Vaba Maa", nr. 226, 30. septembril 1925.a. lhk. 1

⁴ "Sotsialdemokrat", nr. 52, 4. märtsil 1919.a. lhk. 2

jastpoolt provotseeritud ja organiseeritud, oli^d see tõsiasi (!), et Riia poolt olevat tulnud Saaremaale punaste agitaatorid eesotsas V. Kingissepaga, kes Hellamaa vallamajas koosoleku kokku kutsunud.¹

"Paraku, oli meile see "mäss", kirjutab aga V. Kingissepp, "niisamasugune ootamatus kui Pätsile ja Põdderilegi! Meil oli "mannermaal, kus kindel kord jalul", sellesama "kindla korra" õnnestamisega nii palju tegemist, et me kahjuks kõigi eelmiste kuude jooksul ei võinud m i t t e ü h t k i kommunisti "saartele koondada", mitte ühtki pakki üleskutsete ja lendlehtedega ei saanud saartele saata. Valge terror kiskus iga päev meie ridadest seltsimehi, meil ei jatkunud neid suurematessegi Eesti linnadesse ja maakondadesse saatmiseks kui Kuressaare ja Saaremaa."²

Saaremaa ülestõusu põhjuste selgitamiseks moodustatud erakorraline uurimiskomisjon, kes tegi Ajutisele Valitsusele kaks ettekannet, omakorda ei leidnud ühtki kinnitust kodanluse valele ja laimule. Sellepärast vaikis ka Ajutine Valitsus maha komisjoni aruanded. Oleks muidugi rumal mõelda, et see "autoriteetne" komisjon avastas ülestõusu tõelised põhjused. Kaugeltki mitte. Vastu-
pidi, komisjon püüdis igati tõelisi põhjusi maha vaikida ja otsida neid niisugustes kohtades, kui näiteks Saaremaa Sotsialistliku Tööraha Liidu ajalehes "Saaremaa" või selles, et Saaremaa Maakonnavalitsus olevat ajanud omaette poliitikat ja sattunud vastuollu Ajutise Valitsuse komissariga ja niimoodi õnnestanud valitsuse au-

¹ "Vaba Maa" nr. 226, 30. septembril 1925.a., lk. 1

² V. Kingissepp, Kellele iseseisvus, kellele ike, lk. 130

toriteeti ja õhutanud rahvast mässule. Ajalehte "Saaremaad" süüdis-
tati selles, et ta oma teravate artiklitega ässitanud talupoegi
ülestõusule mõisnike vastu, mispärast uurimiskomisjon palus ka
Saaremaa Maakonnaavalitsuse liiget Mihkel Neps'i tagandada ja vas-
tutusele võtta. Kuid ühtki kommunistlikku ajalehte ega uleskutset,
ei ühtki agitaatorit ega propagandisti väljastpoolt, ei mingisugu-
seid rahasummasid ei leidnud ega teinud komisjon kindlaks. Ja lõ-
puks tõe ees vastu seina surutud, oli sunnitud konstateerima: "Nii
kaugelt kui meie selgusele oleme jõudnud, jääb viha mõisnikkude vas-
tu, kitsas majanduslik seisukord ja sellest järgnev jänu maa järele
küll selleks pää põhjuseks, miks sündmused Saaremaal ja Muhus sar-
nase kuju omandasid."¹

Kodanlus ei saanud ega võinudki avalikult ja ausalt näidata
Saaremaa rahva ülestõusu tõelisi põhjusi, sest see oleks paljasta-
nud kodanluse rahvavastase näo ja tema koostöö parunitega ja välis-
maa imperialistidega. Sellepärast vaikiski ta ülestõusu tõelised
põhjused maha ja vabritseeris selle asemel terve hulga naiivseid
väljamõeldisi. Kodanlusel oli seda valet ja lärmi vaja selleks, et
oma kurnamiskorra sisemisi vastuolusid kinni katta, klassivõitlust
nüristada ja kujutada asja nii nagu oleks kõik kõige paremas korras.

Kodanluse valel olid aga väga lühikesed jalad. Tõde töörahva
eest oli võimatu varjata. Saaremaa töötav rahvas, kes oma nahal
oli tunda saanud tsarismi poliitikat, mis nagu saarlased rääkisid,
oli võtnud nende seljast ühe kuue ja saksa okupantide poliitikat,
mis oli võtnud teise kuue, ei võinud lubada, et "eesti kodanlik

¹ RAKA
Riigikantselei kaust, nr. 13, 15, 16

valitsus" võtaks kolmanda kuue.¹

Eesti kodanluse diktatuur, mis oli kehtestatud välismaa imperialistide täakide abil, kandis algusest peale rahvavaenulikku iseloomu. See nn. "iseseisev Eesti" oli loodud vastu rahva tahtmist ja ilma rahva osavõtuta. Saarlastel oli sulaõigus, kui nad nimetasid eesti kodanlikku valitsust "parunite valitsuseks", sest midagi ei muutunud Eestis pärast saksa vägede lahkumist. Kõik okupantide seadused ja määrused jäeti jõusse. Keegi ei tohtinud kätt külge panna mõisniku püha ja puutumata eraomandi - maa ja vara külge. Mõisnikud olid kodanliku valitsuse igakülgse kaitse ja hoolitsuse all.

Väga iseloomulik ses suhtes oli Pärnema valla talupoja J. Kanguri kaebus Saaremaa komissari peale. Nimetatud talumees rentis 1914.a. Karja mõisa omaniku von Sengbuschi käest "Nava nr. 58" talukoha, mille eest raharendi - 45 rubla aastas - mõisaomanik muutis ringi orjuse rendiks. J. Kangur oli kohustatud tegema aastas mõisnikule 104 tööpäeva, mille eest muidugi kopikatki ei makstud. Peale selle pidi ta talvel vajaduse järgi tegema veel nn. rahapäevi, 20 kopikat päev jms.

1917. aastal, pärast veebruarirevolutsiooni, kui keelati ära orjuse rendi tegemine, siis ka J. Kangur loobus sellest ja pakkus mõisnikule raharenti, mida aga mõisnik vastu ei võtnud. Saksa okupatsiooni ajal maksis von Sengbusch J. Kangurile kätte, kihutades ta talust välja, vaatamata sellele, et J. Kangur, nagu ta ise kir-

¹ "Vaba Maa", nr. 51, 3. märtsil 1919.a. lhk. 3

jutab, igati moodi mõisnikku palunud võlguolevat renti, kas rahas vastu võtta või lubada orjusepäevi tagantjärele ära teha. Vastuseks ähvardanud von Sengbusch teda Saksa miilitsa ja sõjaväelaste abil välja tõsta, kui ta end ise sealt ei koristavat. J. Kangur oli sunnitud oma kodu maha jätma ning otsima ulalpidamist juhuslike töödega.

Pärast Saksa okupatsiooni otsustas Pärnema valla mõisade kontrollkomisjon J. Kangurile tema koha tagasi anda. Ajutise Valitsuse kõikvõimas esindaja, Saaremaa komissar¹, - V. Neggo aga tuhistas selle otsuse põhjendusega, et J. Kangur on vabatahtlikult oma kohalt lahkunud, "ilma et surveabinõusid tarvitusele oleks võetud."

J. Kangur oma kaebuses Tallinna-Haapsalu rahukogule V. Neggo otsuse peale märgib: "Minu arvates tuleb ähvardust Saksa miilitsa ja sõjaväega ikkagi ka vägivaldseks sundimiseks või surveabinõuks lugeda, päälegi sel ajal, kus kõik vägi ja võimus parunite käes oli ja nad oma ähvardust iga silmapilk täide võisid saata. Mina tean ainult seda, et mõisnik mind kohast välja ajas, seda teavad kõik ümberkaudsed elanikud, seda tunnistas ka mõisnik ise kontrollkomisjoni ees. Iga inimene, kes talupoja hingeelu tunneb, teab missugune vaba kokkuleppimine see on, kui talupidaja oma perekonnaga talust välja lageda taeva alla peab minema."²

¹ Valitsuse komissarid pidid koha peal Pätsi diktatuuri seaduste, määruste ja käskude täpisele täitmise üle valvama ning informeerima Pätsi ja tema kampa kohapealsetest sündmustest ja olukordadest.

² Eesti NSV Siseministeeriumi Riiklik Ajaloo Keskarhiiv (RAKA) fond nr. 14, nimistu nr. 1, toimik nr. 135, lhk. 224

Niisuguseid kui J. Kangur oli palju, kes kannatasid mõisniku omavoli all, kusjuures seda mõisnike tegutsemisviisi kodanlik valitsus igati soosis ja õigustas. Teisiti ta ei võinudki, sest ta oli mõisnike ja kodanluse valitsus, kes töörahvast ja selle õiguste kaitsemisest oli niisama kaugel kui taevas maast.

Balti parunid, kes okupatsiooni ajal olid oma verised peksupiitsad välja toonud, jätkasid nendega piitsutamist suurima südamerahuga ka pärast saksa okupatsioonivägede lahkumist. Saarlaste mälestuste järgi olevat Haeska parun kiidelnud, et varsti tulevat jälle see aeg, kus paruni piits võivad piiramatult talupoja seljal tantsida. Kui saare elanikud läinud pärast Saksa okupatsiooni parun Stackelbergi juurde maad saama, vastanud see: "Kui meie tahame teile maad anda, siis anname. Aasutav Kogu on mõisnike tegu ja meie olemegi see Aasutav Kogu."¹

Isegi niisugune kodanluse verekoer kui leitnant Klaar, kes uputas saare töörahva ülestõusu verre, oli sunnitud oma raportis laidonerile tunnistama, et Kuressaare jätnud talle juba esimesel päeval halva mulje. "Tundsin ennast kui kuhugil Berliinis olevat. Iga sammu peal Saksa keel ja Saksa meel. Majade sildid, uulitsate nimed - kõik saksa keeli. Võõraste maja, kuhu oma staabiga asusin, pidas keegi Saksa alam." ...^x Hommikul käisid mulle esitlemas Kuressaare Linnapea, kes ka ühtlasi saartel Saksa riigi kasude kaitsja on. Ta rääkis väga puudulikku eesti keelt, nii et raske oli temast aru saada..²

¹ "Päevaleht", nr. 258, 24. septembril 1925.a. lhk. 5

² RAKA, Riigikantselei kaust nr. 13, 15, 16

Saksa okupatsiooniaegseid võimumehi, kes rahva käest vilja ja muud toidumoota rekvireerisid ja Saksamaale saatsid, ei võtnud kodanlik valitsus vastutusele, vaid sokutas nad Eesti Vabariigis soojadele kohtadele.

Näiteks Saksa okupatsiooniaegne tuntud võimumes, Saaremaa sõjatsensor, Lieberg, määrati pärast sakslaste lahkumist koguni Eesti Sõjavägede peastaapi (!) tööle.

"Kuragi ei olnud nn. Eesti valitsus parunlikum kui veebruaris. Isegi "Sots" nimetas selle valitsuse teguviisi "kirchbachlikuks" ja kaebas, et sõjavõimud nii talitavad kui okupeeritud maal. Kehastatud tõenduseks, et see valitsus on parunite valitsus, olid nn. rahvusministrid Pätsi valitsuses," märgib V. Kingissepp.

"Härra Koch saksa rahvusministrina oli luulihalikuks tõenduseks, et parunite mõisad on puutumatud. Gospodin Sorokin vene rahvusministrina oli kägakatsutavaks tõenduseks, et Pihkva valgekaart Eestis vahib truisti demokraatlikku korda ja vereimejad võivad rahulikult seedida. Kogu riiklik aparaat valvas parunite eraomanduse pühadust!"¹

Saaremaa kehv töörahvas, kes ootas "demokraatialt" maad ja vabadust, ei saanud seda nüüd niisamuti nagu kaks aastat tagasi veebruaris, kui kukutati tsaar. Parunid laagerdasid endiselt mõisades, "vabariik" aga sõdis Nõukogude Venemaa vastu, kelle suhtes Saaremaa rahvas tundis suurt sümpaatiat.

Saare rahval seisis sügaval meeles maailmasõja ajast vene

¹ V. Kingissepp, Kellele iseseisvus, kellele ike, lhk. 131.

soldati õilis kuju, kes vaatamata oma raskele seisukorrale, püüdis jagada iga suutäit puudustkannatajatega. Saaremaa rahvas hakkas austama ja armastama vene talupoegadest ja töölistest sõdureid, kui oma vendi. Ei mingisugused rahvuslikud eelarvamused suutnud takistada sügava sõpruse kujunemist kahe maa rahva, eesti ja vene töörahva vahel.

Saaremaa töötav rahvas teadis oma kogemuste põhjal, et bolševikud, kes Venemaa poolt tulevad, on niisamasugused töötajad nagu nemadki ja et nad tahavad vereimejate, mõisnike, käest maad ja varandust ära võtta ning talupoja kätte anda. Saaremaa rahvas teadis, et Punaarmee ei tule neid mitte orjastama, vaid vabastama. Kuidas mahtus see siis nende hinge, kui nüüd nn. eesti valitsus, kes nimetas ennast ka "töörahva valitsuseks" sõdis töörahva vastu. Saaremaa töörahvas ei mõelnudki toetada niisugust mõisnike ja kapitalistide valitsust, veel enam minna selle eest verd valama. Saaremaa töötaval rahval polnud vaja niisugust riiki ja tema sõjaväge, kes võitles vene ja oma töötava rahva vastu.

Töötava rahva esindajate vangistamised, areteerimised ja mahalaskmised, mida teostas "iseseisva" Eesti valitsus, muutusid nii massilisteks, et panid isegi säärast kodanluse hääletoru, kui "Sotsiaaldemokraat" jorisema: "Hulgalised kinnivõtmised, mis, kui nad üle terve maa alanud suuruses läbi viiakse, kümneid tuhandeid inimesi otsekoheselt puudutavad, külvab kibedust ja tekitab rahva seas laialt arvamist, et 1905. ja 1918.a. parunite poolt korraldatud sündmused korduvad, pealegi parunite otsekohesel osavõtul. Laialt tekib tunne nagu seatakse jalule mitte E e s t i demokraat-

likku vabariiki, vaid Balti hertsogiriiki."¹ Loomulikult puudus niisugusel valitsusel - kolmevärvilisel - kus parunite siniveri, tsaari mustsada ja eesti valgekäär, leidsid endale harmoonilise ühenduse, rahva vähimgi poolehoid.²

Ei ole siis ime, et niisugustes oludes hakkas Saaremaa töörahva hulgas hõõguma ^{ülestõusu} massutuli. Sõjariistus ülesastumisele viis Saaremaa töörahva see raske majanduslik olukord, millesse sajad maatamehed ja vabadikud maailmasõja, eriti aga eesti kodanluse poolt korraldatud klassisõja tõttu olid tõugatud. Tuhanded hooajatöölised, kes enne mannermaal ja suuremates Venemaa linnades tööl käisid, nälgisid nüüd tööpuuduses.

Rahu ajal, nagu teada, ei saanud Saaremaa kunagi oma viljaga läbi. Ligi pool miljonit puuda vilja toodi ikka iga aasta väljast sisse. Nüüd ei olnud enam kahel aastal vilja sisse toodud, küll aga välja viidud Saksamaale ja ära söödud koha peal okupantide poolt. Pealegi oli kahel viimasel aastal veel ikaldus.

Oma kirjas toitlusministeeriumile 7. veebruaril 1919. märgib meile juba tuntud Saaremaa komissar, paadunud kodanlane, et peaaegu ühtegi talu polevat, kes saaks oma seemneviljaga läbi, et 47 vallast Saaremaal saavat kõigest 3-4 valda oma viljatagavaraga läbi uue lõikuseni. Suuremal osal jätkuvat vilja vaevalt kevadeni. Kuid vaatamata sellele olevat siiski maakonna toitlusosakonna poolt valdadele "käsk antud sellest vähesest, mis neil veel olemas, üks jagu

¹ "Sotsiaaldemokraat", nr. 46, 1919.a.

² "Saarte Hääl" nr. 21, 22. veebruaril 1947, lk. 2

linnale ja sõjaväele tuua."¹

Teises oma aruandes on see kodanluse jünger sunnitud tunnistama, et "Rahvas nii maata, kui maaga, on vaesem, kui kunagi enne. Saarlasel on tundmus, nagu ei olekski ta Eesti Vabariigi kodanik, nagu elaks ta kusagil Eesti asumaal, Eesti Sahalinis või Kamtshatkas."²

Saaremaa töötav rahvas sai aru, et kodanlik valitsus ei anna ^{tolle} neile maad ega leiba, et mõisnike ja "puumaameeste" maid kaitseb "kaitseliit", kes püssi ja täägiga pressib kehvtalurahvalt välja veel viimasedki terad ning sunnib neid suurema nälga. Kogu Saare-Hiiu- ja Muhumaa töötav rahvas vibutas vihas rusikat. Oli tarvis ainult väikest ajendit, et need rusikad püssi järele haaraksid.

"Rahva meeleolu kohta peab ütleva," kirjutas oma raportis Saaremaa Maakonna miilitsa ülemale Lümanda valla vanem miilitsionäär M. Arm, "et see toidu ja riiete ja teenistuse puuduse läbi riisunud ja nõuta on, tuleviku peale vaadates, - iseäranis ootavad maatainimeste ringkonnad kärsitult peatset maasaamise luba, karge jäänud mõisamaadest, et seda üles harida ja nõnda kardetavast näljast pääseda..."³

Kui 1918.a. 17. detsembril Saare maakonna valitsus saatis Kogula valda käsu sõjaväele vilja andmiseks, keeldusid talupojad eesotsas Aleksander Koiduga seda täitmast. Kogula valla talupojad

1 RAKA fond nr.14, nimistu nr.1, toimik nr. 135, lhk. 110

2 Victor Neggo, Maaküsimus Saaremaal, Tallinn 1921, lhk. 48

3 RAKA fond nr. 30, toimik nr.2, lhk. 80-81

teatasid, et neile polevat vaja sõjaväge ega sõda Nõukogude Venemaa vastu. A. Koit kogus 10-15 mehelise salga Tõni ja külasse, kust liiguti läbi Kalli, Jürsi, Ariste ja Pahn külade vallamaja poole. Teelt mobiliseeriti salka juurde veel uusi mehi. Salk seadis oma eesmärgiks vallavalitsuse ülevõtmise ja kaitseliitlastelt relvade äravõtmise, ning nurja ajada vilja andmine kodanlikule valitsusele. Pärast seda pidi organiseeritama juba suurem salk ning vallutatama Kuressaare. Valitsus vastas sellele sõnakuulmatusele 14 inimese vangistamisega. A. Koit õnneks pääsis ja asus tegema laialdast propagandat sõjaväele viljavõtmise ja sõjaväkke mobiliseerimise vastu.

Kogula sündmused olid esimeseks avalikuks arveteõiendamiseks kodanlikul valitsusel Saare töötava rahva kallal. Kogula "mäss" oli sissejuhatus suurele Saaremaa töörahva ülestõusule. Nagu kulutuli levis Kogula sündmustest teade üle Saaremaa. Vaen, mis hõõgus saare rahva südameis mõisnike ja "puumaameeste" vastu, lõi nüüd veel suurema jõuga leegitsema.

Samal ajal kui Saaremaa töötav rahvas nälgis ja suri nälga, olid hallparunitel suured viljatagavarad, mida nad hoidsid paremate aegade jaoks või müüsid hinge hinna eest või panid nälgivaid vabadikke ja maata mehi ennast jumalamuidu - "silgu, leiva ja hapu kalja eest" - orjama. "Puumaameeste" käes oli ju võim ja vägi. Nende varandust ja vilja valvas kaitseliit. Nende huvide eest seisis väljas valitsus. Isegi niisugune reaktiooniline ajaleht kui "Vaba Maa", oli sunnitud sellest karjувast olukorrast kirjutama: "Maatameestel oli nälg, aga puumaameestel oli vilja vabalt loomadele söö-

ta ja õlleks teha... Põide meestel oli igal mehel õlleankrud keldri murgas, aga puudustkannatajale ei müüdnud vilja ka raha eest."¹

Klassivastuolud Saaremaal kasvasid seega mitte ainult töötava talupoegade ja mõisnike vahel, vaid ka töötava talurahva ja "puumaameeste" vahel. "Kas ei ole just Saaremaa "mäss" ümberlukkamatuks tõenduseks," ütleb V. Kingissepp, "et klassivahekorrad arenevad Eestis viis raudse paratamatusega kodusõjale!"²

Kui veel kodanlik valitsus kuulutas välja sundusliku mobilisatsiooni Saaremaal, siis ei suutnud saare rahvas enam vaikida ja kannatada. Seni allasurutud õiglane viha lõi lõõmavale lõkkele. Juba esimeste nekrutite ära saatmisel Kuressaarest puhkesid nende hulgas rahutused, mida kodanlus püüdis igati saladuses hoida või seletada ja põhjendada seda niisuguse põhjusega kui äärmiselt rübala laevaga, mis noorsõduritele olevat järele saadetud ja kes seepärast hukkumise kartusel hakanud "mässama". See rumal ja naiivne põhjendus oli mõeldud rahva petmiseks, et ära hoida uusi rahutusi. Kuid see ei päästnud kodanlust. Niipea kui algas massiline, paljude aastakäikude korruga teostatav mobilisatsioon, siis muutus kodanluse ja tema välvepeni - kaitseliidu jalgealune Saaremaal eriti tuliseks.

Milleks? Mispärast? Kelle jaoks? küsisid saarlased. Kas selleks, et puhastada saar jõulisematest ja aktiivsematest meestest, kellede tegevus ei meeldinud hallparunitele ja kodanlusele? Näis,

¹ "Vaba Maa", nr. 54, 6. märtsil 1919.a.

² V. Kingissepp, Kellele iseseisvus, kellele ike, lk. 83

et see oli nii, sest kodanliku valitsuse senised sammud areteerimistega, vangistamistega ja lõpuks mobiliseerimisega olid seda igal sammul kinnitanud. Kogula talupoegade järel said seda oma nahal varsti tunda ka Muhu ja Hellamaa talurahvas. Kodanluse esindajaist moodustatud mobilisatsiooni komisjon, kes tegutses igati hallparunite huvides, vabastas ebaseaduslikult nende poegi kui perekonna "toitjaid" sõjaväkke võtmisest. See asjaolu torkas silma isegi tuntud "Vaba Maaale", kes kirjutas: "Vallandukogud olid enamasti vanad ja nekrutite määramise ajal olid puumaameeste pojad puha "toitjad", kuna vaesemad mehed sõtta saadeti. "Toitjate" klass läks juba Saaremaal kuulsaks, kaebus nende vastu tõusis üleüldiseks."¹

Kas ei olnud see küllalt selgeks kinnituseks Saaremaa töötavale rahvale, et eesti kodanlik valitsus oli mõisnike ja hallparunite valitsus. Selles veendus lõplikult Muhu-Suure ja Hellamaa valdla töötav talurahvas ka siis, kui ta tõstis õigustatud protesti niisuguse ebaseadusliku tehingu vastu ja palus mobilisatsioonikomisjoni otsust muuta ja see protest tagajärjetuks jäeti.

Nähes, et Saaremaa töötavat rahvast ei ole kuidagi võimalik alistada, tegi Saaremaa komissar kodanlikule valitsusele ettepaneku, et Saaremaale saadetakse suurem väeosa, kes kindlustaks mobilisatsiooni läbiviimise ja kutsuks tõrkujad korrale. Pärast läbirääkimisi K. Päts'iga, siseministri A. Peet'i ja sisekaitse ülema polkovnik E. Põdder'iga olevat, nagu V. Neggo märgib, kokku lepitud, et E. Põdder 200 ratsamehega asub 12. veebruaril teele Saaremaale ning kindlustab mobilisatsiooni läbiviimise ja teeb siis tuuri läbi

¹ "Vaba Maa", nr. 54, 6. märtsil 1919.a.

kogu Saaremaa...¹

Muidugi mõista polnud siin tegemist mingisuguse huvireisuga, vaid Saaremaa töörahva veristamise plaaniga. Milleks muuks, kui ainult sadade saarlaste vangistamiseks ja peksmiseks ja tapmiseks oli mõeldud selle karistussalga saatmine, kes nagu näeme edaspidi, tööpoolest keskaegse barbaarsusega oma töö tegi.

Kui Hellamaa, Muhu-Suure, Uuemõisa ja Maasi valla mobiliseeritud meestele anti käsk 16. veebruaril kella 10-ks ilmuda edasisaatmiseks mannermaale, siis voolas Saaremaa töörahva õiglane viha parunite ja kodanluse vastu üle ääreni kuhjatud karika serva. Talumata majanduslik olukord ja poliitiline surve viis Saaremaal revolutsioonilise situatsiooni kujunemisele. Saaremaa töötav rahvas ei tunnud enam ühtki takistust, mille ees tagasi tõmbuda. Saare rahva sissejuurdunud vabadustung, hädaldas V. Neggo, oli otsustanud end lahti raputada teda köitvaist ahelaist - parunite ja nende käsilaste rõhumisest.² Ta tõusis üles.

Saaremaa töötav rahvas nõudis mõisnike eesõiguste täielikku ärakaotamist, mõisade tasuta ülevõtmist ja töörahva valitsust. Nende põhiloosungite all asus ta võitlema mõisnike ja kodanluse diktaatori vastu.

Saaremaa töörahva viha oma kurnajate vastu oli arenenud kõrgeima tipuni - relvastatud võitluseni.

¹ "Kaitse Kodu", nr. 7, 1934, lhk. 214

² "Kaitse Kodu", nr. 7, 1934, lhk. 213

IV o s a

ÜLESTÕUSU KÄIK JA NURJUMISE PÕHJUSED

Saaremaa töörahva ülestõus algas pühapäeval, 16. veebruaril 1919. aastal. Selleks päevaks olid Kuivastu mõisasse käsutatud kokku nelja valla - Suure-Muhu, Hellamaa, Uuemõisa ja Maasi valla mehed, arvult 237 ühes küüdimeestega ja hobustega, kes neid sealt pidid üle jää mandrile toimetama. Ülestõusu ajendiks sai seega kodanliku valitsuse poolt sundusliku mobilisatsiooni läbiviimine Saaremaal ja Kuressaare mobilisatsioonikomisjoni keeldumine vastu tulla Muhu-Suure valla mobiliseeritute õiglasele nõudmisele, vaadata veel kord läbi mobiliseeritud ja mittemobiliseeritud meeste perekonna seisukord. Mobiliseeritute õiglase nõudmise rahuldamata jätmine näitas, et kodanlik valitsus tahab jätta kulakute pojakesed koju ja saadab kehvtalurahva pojad rindele verd valama. Säärase ebaõigluse juures otsustasid kehvtalurahva pojad keelduda kodanluse armeesse astumast ja rindele minemast.

15. veebruari õhtul pidasid paarkümmend aktiivsemat meest Hellamaa vallas Lepiku külas, Männiku-Jüri talus salajase koosoleku, kus võeti vastu otsus sõjaväkke mitte minna ja võim enda kätte võtta. Vaja ainult Saare- ja Muhumaal tungal põlema süüdata, siis plahvatab üle kogu Eesti mässutuli lõkkele, rääkisid koosolekust osavõtjad. Nad alles tahtvat näidata, kuidas mõisnike ja nende sabarakkude võim kukerkuuti käivat. Teati rääkida, et ka sõjaväes olevat ülestõusu meeleolu sootulena hõõgumas. Las aga ne-

mad tegevat siin otsa üles, küll siis säälgil plahvatavat. Salajasest koosolekust võtsid osa Mihkel Öövel, Mihkel Sõrm, Ivan Enno, Jaan Tuulik jt. Koosolekul peeti ka nõu selle kohta, kuidas vastuhakkamist teostada, telefoni ühendusi rikkuda, kuidas pealetungi ja kaitset organiseerida.

Sama laupäeva õhtul, mil toimus salajane koosolek, sõitis lipnik Jefimov (eestlane) ühes kaitseliitlase Tammeliga riigimetsavahi Vaheriga Kuivastusse, et 16. veebruaril kokkutulevaid mobiliseeritud noormehi Haapsalusse edasi saata. Jefimovil oli kaasas ligi 10.000 marka raha, mille ta pidi üle andma Muhu kaitseliidu ülemale kaitseliitlastele palga maksmiseks.

16. veebruari hommikul hakkas mobiliseeritud noormehi ühes oma saatjatega juba õige varakult Kuivastusse kokku tulema. Paljudel neist polnud ülestõusu kavatsusest aimugi. Need aga, kes sellest teadsid, hoidsid selle algul oma teada. Samuti hoidsid muhulased esialgu end saarlastest eemale. Koonduti omaette väikestesse rühmadesse, kus juteldi ja võeti kodunt kaasavõetud õllelassidest südamekinnitust. Jutlemine muutus aga järjest vaiksemaks. Oli näha, et hakati midagi tähtsat arutama. Muhu talumees Isak Pallasmaa käis noormeeste seas edasi-tagasi ja andis neile vastuhakkamiseks hoogu. Kihutustööd vastuhakkamiseks tegi ka mobiliseeritu Jüri Pruul. Nendele "puumaameeste" ja nende šabarakkude pojukestele, kes julgesid ^{ülestõusu} mässunõule avalikult vastu rääkida ja kodanlikku sõjaväkke tahtsid minna, ütles keegi keskealine muhulane: "Küll me neile, kes minna tahavad, tina tagant järele suitsetame!"¹

¹ "Päevaleht" nr. 259, 25. septembril 1925.a., lhk. 5

Peagi oli vastuhakkamise nõu kokkukogunuile üldiselt teada. Mitmed noormehed, kes polnud sellega päri, sõitsid ühes oma saatjatega koju tagasi. Need aga, kes olid nõus või veel kahtlesid, jäid kphale.

Veel enne lõunat jõudsid Kuivastusse ka lipnik Arseni Jefimov ühes kaitseliitlase, sõjaväeametniku Karl Tammeliga ning riigimetsavaht Vaheriga. Algas ilmunud mobiliseeritud meeste üleskirjutamine Kuivastu mõisa õues. Jefimovi oli hoiatatud meeste vastuhakkamise kavatsusest, kuid ta ei uskunud seda ja hakkas mehi nimepidi välja hüüdma. Ühed ei vastanud, teised vastasid, kusjuures nende hüüded olid pilkavad ja väljakutsuvad. Mõned karjusid vahele ja pärisid, mispärast neid üldse sõjaväkke võetakse ja kelle vastu saadetakse. Algul vastas Jefimov esitatud küsimustele rahulikult. Kui aga hüüded ja meeste oleks ikka väljakutsuvamaks ja ähvardavamaks muutus, kaotas ta oma külmaverelisuse, haaras taskust revolvri ja ähvardas sellega. See oli juba liig mis liig. Keegi Muhu vana-meis, Dionisi Saksakulm, hüüdnud selle peale: "Poisid, püssid välja, valage verd!"

Vintpüssid, mis olid ülestõusu organiseerijatel regedesse peidetud, võeti nüüd sealt välja ja Mihkel Öövel, Vassili Pallasmaa ning veel mõni teine jooksid lipnik Jefimovi juurde ja võtsid talt revolvri ära. Meeste viha oli nii suur, et keegi ei suutnud neid enam tagasi hoida põlatud rahvavaenlaste likvideerimisest. Kõlas püssipaukude ragin ja Jefimov langes surnult maha. Kaitseliitlane Tammel ja riigimetsavaht Vaher, kes nägid, et korra jaluleseadmiseks polnud enam mingit lootust, püüdsid põgeneda, kuid nad nabi-

ti kinni, üks mõisa teomaja juures ja teine sealaudas ning lasti maha. Pärastpoole raiuti jäässe auk ja härrad pisteti august alla. Keegi suure valge habemega vana talumees hüüdnud vaimustumult: "Nüüd on jõudnud aeg, kus võime endalt heita aastasadade needuse ja maksuma panna töörahva valitsuse! Käed külge, seltsimehed!"¹

Ülestõus oli alanud.

Regedele peidetud püssidega varustati esimene salk. Ülejäänutele tehti korraldus hankida ise omale relvad. Uuemõisa ja Maasi valla meestele anti käsk koju sõita, vallamajad üle võtta, rahvas kokku kutsuda ja "sõjaseisukord" välja kuulutada, kusjuures mõisnikud võtta erilise valve alla. Ühtlasi lepiti kokku, et õhtul kogunevad kõik Orissaare posti- ja telegraafijaama juurde ühisele nõupidamisele.

Kohalejäänud, umbes 30-meheline relvastatud salk jooksis üle mõisa põllu Kuivastu sadamasse ja võttis seal telefoni keskjaama üle ja kaitseliitlastelt relvad ära. Selle järele raius Ivan Enno Kuivastu-Virtsu vahelise jääle asetatud telegraafiliini mõõgaga läbi ja keegi teine saadeti ratsahobusel Haapsalu-Muhu vahelist telefonikaablit hävitama. Suurematele teedele ja mere äärde pandi vahipostid välja. Neile tehti kohustuseks kõiki kahtlasi s. o. mäs-^{ülestõusule}sule mittekaasatundjaid isikuid vahi alla võtta ja Kuivastusse tuua.

Ülestõusu juhtideks Kuivastusse jäid Ivan Enno ja Mihkel Sõrm. Nende korralduste ja käskude edasitoimetajateks olid Mihkel ja Isak Öövelid. Ka Vassili Öövel ja Jaan Tuulik võtsid aktiivselt

¹ "Saarte Hääl", nr. 25, 15. veebruaril 1941.a., lk. 2

1
ülelõusust osa.

Isak Öövel'i aktiivsel tegevusel toodi ülelõusnute varustamiseks Viira külast 4 kasti püssipadruneid. Üldse, mis puutus relvadesse ja lahingmoonasse, siis oli seda Saaremaal Vene ja Saksa sõjavägede poolt ohtrasti maha jäetud. Oli vaja ainult need üles leida ja tegevusse panna. Kuivastu ladudesse olid näiteks saksa okupatsiooni väed 15 koormat sõjavarustust maha jätnud.

Samal päeval jõudsid Virtsust Kuivastusse Eestis oleva Saksa saatkonna sekretär leitnant Krupp oma naisega ja Kuressaare saksa konsuli ametnik Oskar Rahw. Need eesti rahvast sajandeid rõhunud saksa röövvalutajate esindajad lasti jalamaid kohapeal maha ja topiti jää alla. Seesama saatus sai osaks ka oma julmusega kogu Saaremaal tuntud Kuivastu mõisnikele Axel ja Aleksander Buxhoewdenidele, kes tahtsid põgeneda, minnes Undu mõisa alt merele. Viire laius sattusid nad aga ülelõusnute kätte ja toodi Kuivastusse, kus lasti maha ja laibad ^{aeti} traditsiooni kohaselt aeti jää alla.

Mannermaalt sisse- ja väljasõitvate isikute järelvalve korraldajaks Kuivastu piirkonnas oli Vassili Saksakulm, kelle maja muudeti omapäraseks vahialuste kinnihoidmise kohaks. Nii peeti seal kinni kolm päeva Kuivastu lähedal areteeritud Ljubov Elend'it ja veel kedagi teist naisterahvast, kes olid teel Kuressaarde. Üldse võttis kogu Saksakulm'ide perekond aktiivselt ülelõusust osa.

Pärast seda, kui vallamajad ja telefonijaamad olid ülevõetud ja ülelõusnud saanud Muhus seisukorra täielikuks peremeheks, asu-

1 "Päevalent", nr. 259, 25. sept. 1925.a., lk. 5

sid nad oma sõjaväge looma.

Vallakirjutajale tehti ülesandeks mobilisatsiooni käsk kokku seada ja vallakirjutaja abil see hektograafil paljundada. Selle käsu järgi pidid kõik 18-45 a. vanused meeskodanikud koos püssidega 24 tunni jooksul ilmuma rahvaarmeele. Mobilisatsioonist kõrvalhoidjaid ähvardati mahalaskmisega. ^{Osa käske} Mõnes kohas anti käsud välja "Saaremaa Sotsialistliku Tööraha Liidu" nimel. See "liit" oli hiljuti Kuressaares kohalike tegelinskiide (Neps jt.) poolt asutatud oma kandidatuuride eest kihutustöö tegemiseks saabuvatel Asutava Kogu valimistel. Nagu näha polnud sellel liidul midagi ühist ülestõusnutega. Selle nime kasutati ainult kui silti, et niimoodi rohkem mõju avaldada kõhklejatele. Üldse esinesid ülestõusnud "Saaremaa maarahva liidu", "Sotsialistliku tööraha liidu" ja lihtsalt "tööraha sõjaväe" nime all.¹

Ülestõusu edaspidise korraldamise ja organiseerimise eesmärgil koguneti, nagu kokkulepitud, sama päeva õhtul s. o. 16. veebruaril, õhtul Orissaare posti- ja telegraafijaama juurde Saaremaal nõupidamisele.

Hilja õhtuks kogunesid siia mehed relvastatud salkade kaupa Muhu saarelt, Uuemõisa ja Maasi vallast. Orissaare telegraafijaam võeti üle ja pandi uued ametnikud kohtadele. Orissaares hakkasid ülestõusu juhtima J. Pihelpuu ja V. Reialt. Pihelpuu võttis telefoniühenduse Kuressaarega, kust küsiti: "Kes te olete ja mida te tahate? - Sellele vastas Pihelpuu: "Oleme punased ja paneme varsti

¹ "Vaba Maa", nr. 69, 24. märtsil 1919, lhk. 2-3

kogu Saaremaal enamlike valitsuse maksma." Edasi küsiti Kuressaarest: "Kes räägib?" Ja Pihelpuu polnud kitsi vastusega: "Viktor Kingissepp," kõlas telefonisse. See jutuajamine valgetega andis neile aluse oletada, et Viktor Kingissepp tõesti viibis Saaremaal ja juhtis ülestõusu. Kuid õnnetuseks, seep see häda oligi, et ülestõusu ei juhtinud V. Kingissepp, et ülestõusul polnud kindlat juhti.

Orissaare grupi juht Pihelpuu andis Kuivastu grupi eeskujul analoogilise mobilisatsioonikäsu. Kõik 18-45 a. vanused mehed pidid ühes sõjariistade ja mõnepäevase toidutagavaraga rahvaväkke ilmuma. Ühtlasi saadeti esindajad veel teistesse Saaremaa valdadesse ülestõusu organiseerima.

Ülestõusu lõõm, mis oli haaranud kogu Muhumaa, kandus peagi üle Saaremaale. "... Mässule ässitajad ilmusid igalepoole," kirjutas kodanlik ajaleht "Saarte Kaja". "Võib utelda, et kolme, nelja päeva jooksul kogu Saaremaa oli kihamas.

Seisukord muutus väga tõsiseks. Sõjariistus enamlased käisid külast küllasse ja perest peresse ning andsid igal pool "sundusliku mobilisatsiooni käsu", mille alusel kõik 18-45 aastased mehed 24 tunni jooksul punasesse väkke pidid astuma, kuna tõrkujatele oli määratud surmanuhtlus... Mõisad ja vallavalitsused võeti üle ja punaste võim pandi igal pool maksma."¹

Nii lõi, nagu ütleb V. Kingissepp, töörahva kollektiivne mõistus loodusjõuliselt ise vastuhakkamise vormid ja polnud vaja mingisugust revolutsiooni importi. Mehed kokku ja püssid kaasa. Ja kui

¹ "Saarte Kaja", nr. 13, 22. veebr. 1919.a., lhk. 1

seada täideti loiult, siis ähvardati vastuhakkajaid surmanuhtlusega. "Kogu oma revolutsioonilise loomusunniga tundsid saarte "mässumehed", et sunduslik mobilisatsioon surmanuhtluse ähvardusel on ainus pääsetee, et neetud sakste valitsus ei veristaks neid ära, ei rahustaks ära, et neid siis mobiliseerida ka surmanuhtluse ähvardusel, kuid juba sakste kaitseks ja töörahva vastu. Ja need "mässumehed" talitasid õieti! Vastuhakanud töörahva vastuvaidlematu õigus on vägivalda tarvitada mitte ainult oma klassivaenlaste vastu, vaid ka töörahva kõhklevate kihtide vastu, sest see kõhklemine on otsustavate võitluste silmapilgul - kodanluse toetamine, kodanluse jõu kasvatsmine ja siin peab vägivald nende töörahva kihtide vastu platsi astuma, et mitte võitu ei saaks kodanlus ja selle võidu läbi ei pääseks maksma kodanluse vägivald terve töörahva üle. Vastuhakanud töörahvas peab kahevahel kõikuvad töörahva kihid sundusega lahingusse kihutama sakste vastu, sest vastasel korral kihutab kodanlus töölised sõtta tööliste vastu..."¹

Seda ülesannet polnud Saaremaa töörahval muidugi kerge täita otse kodanliku korra keskel, kus küll puudus sõjavägi, kuid kus siiski oli organiseeritud kaitseliit ja politsei, kellede keskus asus Kuressaares. Kuid arvestades Saaremaa kodanluse argpüksust, oli see ülesanne võimalik täita edukalt ja kõige lühema aja jooksul. Missuguse vastasega oli Saaremaa töörahval tegemist, annab väga kujuka iseloomustuse Uuemõisa valla vanem-militsionäri^ä pihti-

¹ V. Kingissepp, Kellele iseseisvus, kellele ike, lhk. 136-137

mus: "Uuemõisa vallavalitsuse liikmed olid sellest mässust osavõtmises täiesti erapooletud ja hoidsid endid täiesti kõrvale, vastu töötada aga ei julgenud keegi, kellel elu kallid oli. Täielikumalt ei tea mina, Uuemõisa valla vanem militsionär, mässu ja tema tegevuste kohta midagi, sest et asja sunnitud olin nurga tagant vaatama."¹

Kui lugeda kõigi Saaremaa valdade militsionäride raporte, siis hõõgub neist vastu sama hale vaim, sest kõik need kodanluse palgasulased nägid, et oli lootusetu astuda välja võimsa talurahva liikumise vastu. Kõikjal kohtadel varjasid ja peitsid nad endid, või surmahirmus täitsid kuulekalt ülestõusnute korraldusi. See on eriti iseloomulik kohaliku võimuesindajate käitumise kohta Saaremaa töörahva ülestõusu ajal.

17. veebruaril kulges revolutsiooniline liikumine juba Maasi, Kogula, Leisi ja Laimjala valdadesse Saaremaal. Öösel kella ühe ajal kõrvaldati Maasi vallavanem tegevusest ja vallamaja võeti üle. Vallasekretär pandi mobilisatsioonikäsku koostama, mille dikteerisid talle ette Uuemõisa valla mehed Mihkel Truumere ja Reiaast. Kasu kohaselt pidid kõik 18-45.a. vanused mehed ilmuma kella 8-10 vahel vallamaja juurde, et sealt edasi minna Lavala külasse. Ülestõusu juhtideks Maasi vallas olid Sergei ja Aleksei Ofmannid. Kõik, kes puüdsid ülestõusu saboteerida, kõrvaldati teelt ülestõusnute poolt kindlakäeliselt. Nii hukati Rannaküla mõisa rentnik parun Pahlen ja Kareda mõisa omanik Förster.

Kogula vallas, kui vanem-militsionär Ivan Lutter läks Kalli

¹ RAKA fond nr. 30, toimik 2, lhk. 50-52

kulla ülestõusnut Orest Ritsu areteerima ja Kuressaarde saatma, võeti talt relv ja mõõk ära ning pandi oma kuritegu andeks paluma. "Sedamaid," kirjutab I. Lutter, "langesin mina põlvili nende ette maha, sest muud pääsemise teed minul enam ei olnud ja palusin hulk aega kõige ärdamate palvetega."¹ Lutter lasti vabaks. Kuid niipea kui see truu kodanluse koer oli pääsenud, jooksis ta väledasti ülestõusnutest teatama Kuressaarde, mis siiski tal ei õnnestunud, sest telefon, nagu ta ise ütleb, olnud rikis.

Ülestõusu juhtideks Kogula vallas olid Orest ja Mart Rits'id ning Martin Kumm.

Leisi vallas võeti üle vallamaja ning katkestati telefoniühendus Kuressaare ja Hiiumaa vahel. Kolme tunni jooksul käsutati kõik mehed vallamaja juurde. Ülestõusu juhtis Mihail Ait, Vassili ja Feodor Aulikud.

Laimjala vallas organiseerisid ülestõusu vennad Anton ja Vassili Käo'd. Vallamaja võeti üle ja mobilisatsiooni käsud saadeti laiali. Areteeriti parajasti vallamajas viibiv maakonna valitsuse toitlusosakonna juhataja Maripuu. Ülestõusust võtsid Laimjala vallas osa umbes sada meest s.o. pooled valla mehed 18-40.a. vanuses.

Ülestõusnute pealetung Kuressaare suunas sel päeval arenes järgmiselt:

17. veebruari hommikul kella 10.00-ks oli ettenähtud kogumiskohaks Levala küla, mis asub 5 kilomeetrit Orissaarest, Kuressaarde viival maanteel. Siia ilmusid 40 püsside ja padrunitega varustatud Uuemõisa valla meest. Nendega liitusid veel kella 11 ajal umbes

¹ RAKA fond nr. 30, toimik 2, lhk. 61-65

40 meest Orissaarest. See 80-meheline väesalk jaotati kümne-mehe kaupa rühmadesse. Iga rühmakomandöriks määrati maailmasõjast osavõtja. Nii hakati liikuma järgmise kogumiskohani, mis oli Laimjala vallamaja juures. Sinna oodati kokku mitme valla mehi. Seal pidi otsustatama ka Kuressaare vallutamise küsimus ja muud organisatsioonilised küsimused.

Kuni 10 kilomeetri ulatuses ei kohanud salk teel mingit vastupanu. Jõudes aga Laimjala metsani, kust jäi veel pool kilomeetrit kogumiskohani, avati salga luurajate pihta tuli. Ootamatu tulistamine ja liialdatud teated vaenlasest sunnitasid alguses rahvaväeridades segadust. Mõned jooksid metsa laiali, et põgeneda. Niipea aga kui kohalejäänud pöörasid pussiotsad nende poole, rahunesid nad ja jäid oma kohtadele. Uskumata lühikese ajaga likvideeriti see segadus, ilma üldise juhatajata kollektiivse jõu ja kindlusega.

Võeti sisse positsioonid metsa serva ja hakati tuld andma Kahtla külas asuvatele kaitseliitlastele. Väheajalise tulistamise järel mindi pealetungile. Eriti agaralt tungis peale parem tiib. Siinjuures unustasid ülestõusnud, et vaenlane võis neile lõksu valmistada. Ja nii see oligi. Jäeti arvesse võtmata paremalt poolt tulev raudteeliin, mille olid sakslased ehitanud, ja mis seljagant risti üle maantee läks. Umbes 40-meheline hästi relvastatud kaitseliitlaste salk tungis mööda seda raudteeliini ülestõusnutele selja taha ja avas ootamatult tule. Üks rahvaarmeelane sai surma ja 13 võeti vangi. See oli ülestõusnutele esimeseks õppetunniks, kus ettevaatamatuse tõttu kaotati 14 paremat meest, kes edaspidi-

ses võitluse käigus oleksid võinud tähtsat osa etendada.

Valgete salk koosnes balti parunitest, pastoritest, hallparunitest ja kodanlikust koolinoorsoost, peamiselt Kuressaare gümnaasiumi õpilastest. Salgas loendati 110 relvastatud kaitseliitlast lipnik Johansoniga juhtimisel. Kuid see rahvavaenlaste bande ei julgenud enam edasi tungida, kartes Kuressaarde taganemistee äralõikamist, sest kõik ümbruskonna vallad olid punaste poolt. Seejärel lõppes see esimene kokkupõrge rahvaväel 17. veebruaril vaatamata rasketele kaotustele võiduga. Vaenlane põgenes vange ühes võttes Kuressaare suunas.

Siin tegid ülestõusnud järjekordse suure vea. Nad ei kasutanud ära seda paanilist meeleolu vaenlase ridades, et teda lõplikult lüüa, lastes tal rahulikult Kuressaarde tõmbuda, selle asemel, et kogu aeg vaenlase kannul olla ja talle mitte aega anda oma ridu ümber korraldada. Ülestõusnud ignoreerisid siin tuntud marksismi õpetust ülestõusust, mis nõuab pärast esimest edusammu "sammuda edult edule, katkestamata pealetungi vaenlasele, kasutades tema segadusse sattumist jne. jne."¹ 50-60 meheline sõjariistus punaväesalk oli selleks täiesti suuteline. Valgete pideva tagaajamise asemel aga seisti teise päeva hommikuni kohal.

Oma raportis Sisekaitse ülemale, kindral Põdderile kirjutab lipnik Tamm sel ajal olukorrast Kuressaares järgmist: "Seisukord oli tõsine. Sõjalist jõudu oli Kuressaares vähe, kõigist alalisi Liidu teenistuses olevaid isikuid 30 meest, gümnaasiumi õpilasi 35... ja veel 100 meest I järgu kaitseliitlasi... Vahepeal sain teateid enamlaste kiire edasiliikumise üle. Oli tarvis kiiresti korraldusi luua, et nende liikumist takistada... Selleks saatsin

¹ V. I. Lenin, Marksism ja ülestõus, Valitud teosed, II k. lhk. 92

Samal päeval Kuressaarest mässajate vastu esimese komandi 110 meest ühes 6 ratsanikuga... Seega oli meie parem jõud linnast välja saadetud, oli tarvis nüüd linna enese kaitset luua... Selleks linna lähedal olevates valdades sunduslist mobilisatsiooni välja kuulutada lugesin ma kahtlaseks. See oleks meile linna palju niisugust elementi kaasa toonud, kes meile endale kardetavad olivad, sellepärast kuulutasin Kuressaare linnas sunduslise mobilisatsiooni välja... Samal ajal andsin veel valdades olevatele ohvitseridele käsu jalamaid Kuressaare ilmuda, enesega kaasa võttes kaitseliitlasi ja ustavaid vabatahtlisi... Sunduslik mobilisatsioon Kuressaares tõi kokku umbes 300 mehe ümber..."¹

Laimjalas jaotati juba 500-meheliseks kasvanud rahvavägi kuu-
de roodu ja need omakorda rühmadesse. Juhatajaks sai Laimjala mees
Martin Kirr.

Kuivastu grupi poolt võeti sel päeval kinni leitnant Karl Tul-
min, kes oli teel Tallinnast Kuressaarde, kuhu ta oli määratud koman-
dandiks, ja tehti kahjutuks. Teise ilma " saadeti sel päeval ka Tamse
mõisa valitseja A. Vesberg ja Koitla mõisa valitseja Kiinast. Kõik-
jal kohapeal, kus leiti vastupanu või vastutöötamist mõisnike, kait-
seliitlaste ja kohalike võimumeeste poolt, likvideeriti see revo-
lutsiooniliselt, kindlakäeliselt, ilma kõhklemata. Üldse likvideeri-
sid ülestõusnud kogu oma tegevuse ajal 21 ~~rahvavaenlast~~ - mõisnikku,
parunit, kaitseliitlast, sõjaväelast jne. Kohtadel, kus võim läks
ülestõus^{nu}jate kätte, seati sisse kohalikud komiteed, kes kehtesta-
sid igal pool kindla korra ja kandsid hoolt ülestõus^{nu}jate varusta-

¹ RAKA, fond nr. 509, nimistu 1, toimik nr. 180, lhk. 58-61

nise eest. Mõisadest rekvireeriti vilja, liha jne. Mõisade hobuseid ja veokeid rakendati ülestõusnute käsutusse.

Et ülestõus toimus isoleerituna ja täielikus teadmatuses olukorrast mandril, siis räägiti ja usuti ülestõusnute hulgas pööraseid kuulujutte. Nii teati rääkida, et Tallinnas Toompeal lehvivat juba punane lipp, et Tallinnast olevat punavägi Saaremaale appi tulemas, et nende esimesed salgad olevat juba Lihula paiku jne. Tõepoolest Tallinnast oli tõttamas sõjaväesalk Saaremaale, kuid mitte appi punastele, vaid valgetele.

See asjaolu, et ülestõus polnud ettevalmistatud ja arenes stiihiliselt, võimaldas kodanlusel, kelle käes oli kõik võim, kiiresti abinõud rakendada ja ülestõus lämmatada. Niipea, kui 16. veebruaril Tallinnas saadi Saarte Kaitseliidu Ajutiselt ülemalt lipnik Tammelt telegraafi teel üle Hiiumaa (üle Hiiumaa oli veel telegraafiliin terve) teada, et ülestõusnud liikuvat Kuressaare sihis ja et neile jõudu vastu panna pole, ning kui seda omakorda kinnitas Kärda postkontori juhataja telegramm, et ühendus Kuressaarega on lõppenud ja et ülestõusnud telefoni kaudu ähvardanud Kärda tulla, pani kodanlik valitsus kõik oma rattad käima, et veriselt arveid õiendada Saaremaa töörahvaga.

Juba teisel päeval, 17. veebruaril, oli karistussalk kokkuklopsitud ja teele saadetud. Näis, et kodanlik valitsus oli oodanud signaali tegutsemiseks, nagu oleks ta juba varem teadlik olnud Saaremaa töörahva ülestõusu paratamatusest. Aga nii see ka oli, sest ühelgi neist võimumeestest ei olnud kahtlust, et kodusõja ajajärgul tähendas töörahva mobilisatsioon rahva otsesest ülestõusu. Selles oli Ajutine Valitsus kindlasti teadlik ja ka ettevalmistatud.

Ta teadis väga hästi, mis tähendas oma töörahva ülestõus tagalas samal ajal, kui eesliinil tuli võidelda Venemaa töötava rahvaga. Seepärast organiseeris ka kodanlus nii kiiresti karistussalga ja pani ta tegevusse. Karistussalk moodustati 17. veebruaril Tallinnas asuvatest väeosadest ja sõjalaevade meeskondadest. Sinna kuulusid 42 madrust ja 8 ohvitseri sõjalaevalt "Lembitu" ja 60 meest miiniristlejalt "Lennuk'ilt" ning mereväe ekipaažist; 20 meest 2 ohvitseriga peastaabi kuulipildujate kompaniist koos 12 kuulipildujaga ja 110 ratsameest. Kokku 242 meest. Karistussalga ülemaks ja ühtlasi operatsiooni juhatajaks määrati sõjalaeva "Lembitu" komandör, leitnant Klaar.

17. veebruari õhtul kell pool 10 lahkus väesalk Tallinnast ja jõudis 18. veebruaril kell üks päeval mööda jääd umbes 4 versta Raugi tuletorni kohalt Muhu ranna ligi, kus jagunes kahte ossa. Üks osa pidi Raugilt Muhu saarele minema ja teostama Kuivastu vallutamise maa poolt, teine osa aga maanduma paremal pool Raugi tuletorni ja sealt siirduma läbi Hellamaa saare keskele Viira külla, kus pärast oli ette nähtud mõlemate osade ühinemine.

18. veebruaril levis ülestõusu liikumine edasi Pihtla, Loona ja Pärsama valdadesse. Pihtla vallas pandi vallavalitsus 18. veebr. õhtul ja Loona vallas 18. veebr. öösel vastu 19. veebruarit mobiliseerimise kärke välja andma.

Oma jõud ümber grupeerinud jatkas rahvavägi 18. veebruari hommikul pealetungi Kuressaare suunas. Kõljalas murti taganeva vaenlase vastupanu ja paisati ta Kuressaare alla. Kaks paruni võsukest võeti vangi ja lasti maha. Sama päeva lõuna aegu toodi Kogula

vallamaja juurde Sassi mõisa omanik Essen ühes venna ja õemehega, kelledele tuletati meelde nende 700 aastast rõhumist eesti rahva turjal ja teatati, et nüüd olevat sellele lõpp tulnud. Essenid kui rahvavaenlased lasti hiljem maha.

Õhtupoolikul jõutü Upa külasse, mis asub 5 km. Kuressaarest. Siia olid koondänud rahvaväe peajõud umbes 11-12 roodu. Siin asus ka ülestõusnute staap. Rooduülematena töötasid maailmasõjas teeninud allohvitserid, kes küllalt suutelised olid lahingut juhtima. Samuti polnud puudus toidumoonast. Upal näiteks oli pool talutuba leiba ja suitsetatud sealiha täis. Ülestõusnute toidumoonaga varustamine viidi läbi peamiselt vabatahtliku kokkutoomisega.

Pealetung Kuressaarele pidi toimuma kolmest kohast: Upa külast, Vaivere külast ja Kellamäe mõisast. Esimesed kaks asusid umbes 5 km. ja viimane 2 km. kaugusel linnast. Operatsioone Upa ja Vaivere külast ja ühtlasi Kuressaare vallutamist juhtisid A. Koit, A. Sepa, Siimu jt. Nendest olid A. Sepa ja Siimu täiesti juhuslikud isikud, kellel polnud aimugi sõjaasjandusest. Peastaap asus Mihail Aru talus.¹ Kellamäe grupi vägede eesotsas seisis vana madrus A. Ohakas, kes oli üks 1917-1918.a. Soome revolutsioonist osavõtjaid. Peale selle oli selle väeosa juhiks veel kaitseliitlane(!) alamleitnant Jõgi, kes ühines ülestõusnatega ja kui sõjaasjanduse spetsialist täitis oma ülesannet hästi. Üldse oli selles ülestõusnute väegrupis terve rida võrdlemisi arenenud ja laia silmaringiga mehi, kes, kui asja oleks õigesti aetud, oleksid palju võinud korda saata. Kuid need väeosade grupid ei loonud üksteisega tihedat

¹ RAKA, fond nr. 30, toimik 2, lhk. 76-79

sidet ja nokitsesid omaette. Kahtlemata oli see üheks põhjuseks, miks ebaõnnestus Kuressaare vallutamine. Samuti pöörati äärmiselt vähe tähelepanu ülestõusnute seljataguse kindlustamisele. Midagi hädahoitu ju ei teatud karta. Vahipostid, kes olid küll välja seatud, täitsid oma ülesannet kõige suurema südamerahuga. Pääletungi linnast ei kardetud. Selleks peeti sealseid "valgeid jõude" liiga nõrgaks. Mandrilt aga pidid abiväed tulema.

Mehed veetsid aega, kuidas said ja mõistsid. Istuti sooja-des talutubades, mängiti kaarte ja naljatati. Levis teade, et nii-pea, kui kaks kahurit on kohale toodud ja esimesed paugud tehtud, algab Kuressaare vallutamine. Nii möödus kallis aeg, mida vaen-lane operatiivselt ära kasutas.

Oma suuruselt ja sõjalise jõu poolest oleksid ülestõusnud võinud linna kergesti vallutada, kus juba ammu valitses paanika. Linna kaitses ainult 150-meheline salk, kes koosnes parunitest, mõisnikest, "puumaameestest" ja Kuressaare gümnaasiumi õpilastest. Endast mõistetavalt ei oleks suutnud see "kangelaste" jõuk osutada mingisugust tõsist vastupanu ja oleks rahvaväelaste esimese rünna-ku puhul juba käed üles tõstnud. Ka see asjaolu, et 15-20.000 elanikuga purukõdandlik linn suutis anda kõigest 150-mehelise väesalga, juba ise näitab, missugune meeleolu valitses linnas.

Sellest, mis toimus siis Kuressaares, jutustab oma mälestus-tes asjaosaline, A. Kivi järgmist: "Olin parajasti jõudnud kooli-majja, kui klassijuhataja teatas, et õppetööd ei olevat, kuna iga silmapilk olevat oodata punaste sissetungi linna. Turuplatsile (praegu Punane plats) olid jõudnud esimesed põgenikud - kaitseliitlased

regedel. Ärevus oli väga suur, käskjalad kihutasid tänavail, kaitse-
liidu patrullide poolt aeti laiali tänavale kogunenud rahvahulki...

Olles esimesest hirmust veidi rahunetud, hakati välja jaga-
ma linnakaitseks relvi ustavatele linnakodanikele. Muuseas juhtu-
sin Kuressaare tänaval mitmel korral nägema Valjala koguduse tolle-
aegset hingekarjast - valgejuukselist, roosapõselist pastor Pundt'i,
kellel oli õlal saksa sõjaväe vintpüss. "Auväärt" pastor oli nähta-
vasti unustanud käsusõna - sina ei pea mitte tapma. Püss pastori
õlal oli selgeks tunnistajaks, et selle kandja on inimese hinge
valmis päästma ta patusest kehast. Pastor Pundt saksa sõjaväe vint-
püssiga õlal saarlaste 1919.a. ülestõusu ajal on veel kord selgeks
pildiks, kuivõrd mõrtsukalikud võivad olla usukandjad kui nende
heaolu kaalul on.

Ei puudunud ka linna kaitsjate hulgas parunid. Väljas olid
mitme mõisa Nolckenid, kelledest eriti silma hakkas Kudjapäe mõisa
omanik, kes kihutas mööda linna suurel hallil hobusel lahtine
magaan peos, ähvardades otsa ajada uulitsanurkadel seisvatele
inimestele. Tähtsa ülemusena lasi ennast paista ka pärastine Kulli-
mäe "kangelane" kaupmees Johanson, kes oli oma hääle, "armeed"
Masast-Kuressaarde juhtides ära karjunud...

... Vaesemad linnaelanikud ootasid suure igatsusega punaste
sissetulekut linna. Ja kui ühel õhtul linnas kulutulena levis tea-
de, et punased olevat toonud Upale kahuri, millest hakatavat kohe
linna pommitama, kui see ei alistuvat, siis ootasid säjad kehvi-
kud Kuressaares südame põksudes päästvat kahuripauku..."¹

¹ "Saarte Hääl", nr. 25 15. veebruaril 1941, lk. 2.

Kuid see päästev kahurpauk jäi tulemata. Kallis aeg, mis magati maha ülestõusnute poolt, kasutati kiiresti ära kodanluse poolt, kes nagu nägime, juba teisel päeval organiseeris Tallinnas karistussalga ja saatis selle Saaremaale. Ülestõusnute vägi võeti kahe tule vahele - eesliinilt Kuressaarest ja tagalast karistus-salga poolt, kes 18. veebruaril algas oma verist "rahustamistööd".

"Seni on meid päästnud mässuliste organiseerimatus," kirjutasid valged, "sest neid on kakskümmend, kolmkümmend korda rohkem kui meid, aga neil puudub ühtlustav juhtimine. Iga salk tegutseb oma ette."¹

Kohanud võrdlemisi nõrka vastupanu Muhumaa rannakaitsjatelt, kes esialgu salga mehi pidasid neile appi tulijateks, punasteks, alustasid karistussalga osad oma veretööd.

Hellamaa vallamajas oli sel ajal parajasti töörahva koosolek. Koosolekul valiti komissare ja tehti mitme kohaliku rahvaenlase kohta surmaotsuseid. Otsustati ühtlasi rekvireerida Suuremõisast 150 puuda rukist ja üks härg rahvaväe toitmiseks. Kui valgete tuleku teade sinna jõudis, kogunesid need, kellel olid püssid kaasas, tee äärde valgeid ootama, nendel aga, kellel polnud, jooksid neid küladest tooma. Üks osa hakkas kiiresti sõjamoona rege- dele laduma, et Kuressaare alla saata. Valged piirasid nad sisse, Meeste vastupanu oli asjata. Kuus sai surma, kaheksa võeti vangi, kahel õnnestus põgeneda. 15 koormat vene püssipadruneid ja 5 kasti käsigranaate langes valgete kätte.

Karistussalga juht leitnant J. Klaar, kes oli pärit Muhu-

¹ "Edasi" nr. 39, 17. veebruaril 1926.a. lk. 2.

maalt Viira külast, püüdis maksu mis maksab õhtuks jõuda oma kodu-
kulla. Kuid Hellamaalt edasi liikumine polnud enam nii kerge.

Õhtuvidevikus jõudsid nad Soonda külast läbi ja seisis juba Viira
küla ees. Kuid siin avati nende pihta teeääres peidusolevate üles-
tõusnute poolt äge püssituli. Karistussalk leitnant Klaariga ees-
otsas peatus ja tõmbus tagasi Soonda külla, kus veedeti öö. Karis-
tussalga see eelgrupp kaotas selles kokkupõrkes 2 hobust ja kolm
ratsameest haavatutena.¹

Teine karistussalga osa vallutas ilma suurema vastupanuta
Kuivastu, kus võeti 15 meest vangi ja 2 lasti "väljakohtu" otsusel
maha.

Nii ei täitnud Muhu saare mehed, kes pidid ^{rahva} punaväe selja-
tagust kindlustama, oma ülesannet. Ülestõusu üks tähtsamaid nõu-
deid: "hukkuda kõigil, aga vaenlast mitte läbi lasta"² jäi täitma-
ta. Kindlakäelise juhtimise puudumisel ei kindlustatud tagalat nii
nagu tarvis. Ometi aga oli see võimalik suurepäraselt läbi viia, nii
et lagedalt merelt pealetungivad vaenlase jõud täielikult tagasi
tõrjuda ja puruks lüüa. Samuti polnud organiseeritud tagalaga ele-
mentaarsematki sidet. Side seljatagusega oli niivõrd vilets, et
valgete maaletulekust enne ei teatudki, kui alles nad Upa väeosa-
dele seljatagant hakkasid tuld andma.

19. veebruaril haaras ülestõusuliikumine juba Loona ja Kärla
vallad. Öösel vastu 19. veebr. pidasid ülestõusnud Loona vallas
Kaarma kiriku mõisa metsas koosoleku, kus arutati ülestõusu läbi-

¹ RAKA,
Riigikantselei kaust nr. 13, 15, 16

² V. I. Lenin, Eemalseisja nõuanded, Valitud teosed II köide, lhk.
103

viimise küsimust Loona vallas. Liikumist hakkasid juhtima Johan ja Aleksander Kirsch'id. Vallakirjutaja pandi öösel koostama mobilisatsiooni käske ja neid välja saatma. Vallamaja juurde tuli kokku üle 50 mehe.

Kärla vallas algas liikumine 19. veebruari hommikul Karida külas. Siin käis Mihkel Saar kolme kaaslasega kella 12 ajal öösel perest perre ja kutsus mehi üles aitama muhulastel ja põidelastel vallutada Kuressaare. Liikumist vallas asusid juhtima vennad Aleksander ja Johannes Kindel'id. Koguti kokku umbes 40 meest, kes saadeti Kellamäe rindele. Anti korraldus, mille järgi veohobuseid, tapaloomi ja kartuleid võis võtta ainult mõisadest, leiba aga pidi iga talu andma 15 naela. Röövimiste ärahoidmiseks pandi välja valve.

19. veebruaril oli kogu Muhumaa ja üheksa Saaremaa valda ülestõusnute käes. Valiti juba saadikuid, kes pärast Kuressaare vabastamist pidid asuma maakonda juhtima. Ülestõusu leek järjest kasvas ja paisus ning võttis ähvardava iseloomu. Esimeste kutsete peale ei tulnud mitte ainult 18-45.a. vanused mehed sõjariistus välja, vaid tihti ka 16 a. kuni hallihäbemeliste varakesteni, kes olid vaimustatud võitlusest rõhujate vastu, mida ammu oli ihaldatud. Valgete katsed valdades kaitseliitu organiseerida punaste vastu, lõppesid täieliku nurjumisega. "Puumaameeste" "vaprad" pojukesed arvasid paremaks kiiresti valged käesidemed metsa visata, püüsid ära peita ja redusse minna selle asemel, et eluga riskeerida.

19. veebruari hommikul jätkas karistussalk oma verist rahustamistööd. Liival avaldas 20-meheline ülestõusnute grupp karistusalgale visa vastupanu. "Iga pöösa ja kivi tagant," raporteeris

J. Klaar, "lasti meie peale."¹ Karistussalga kuulipilduja tule ees olid ülestõusnud sunnitud taanduma, jättes maha 2 surnut. 8 meest langes vangi. Ilma suurema takistuseta vallutati Viira küla, kus timuka Klaari juhtimisel peeti tund aeg "sõjaväljakohut" tagantjärele juba mahalastud 20 ülestõusnute kohta.

Samal päeval likvideeriti vastuhakkamine Muhus lõplikult. Üks osa ülestõusnuist viskasid relvad metsa ja hiilisid vargsi koju, teine osa aga põgenes öösel mandrile, kus loodeti end varjata nii kaua, kui suurem rahutushoog saartel möödunud. Tõelised revolutsionärid jäid aga paigale ja näitasid üles ennenägematut vahvust ja kindlameelsust.

Olles Muhumaal ülestõusnute vastupanu maha surunud, saatis J. Klaar Laidonerile telegrammi, kus hirmul edasise ülestõusu ees, palus kohe saata 200 meest tagala kindlustamiseks. Laidoner aga ei leidnud seda vajalikuks.²

Juba oma esimestest sammudest peale näitas karistussalk üles kohutavat julmust ja metsikust. Neile oli röövimisest vähe. Nad ihkasid verd. Nii röövisid nad tühjaks Hellamaa vallamaja kassa ja viisid telefoniaparaadi ära. Raugi külas tungisid nad õhtul ühte tallu ja andsid peremehele käsu end paremini riidesse panna ja võimalikult rohkem raha kaasa võtta. Peremees arvas, et teda taheti vangi viia ja ta täitis käsu. Karistussalklased viisid ta aga mere äärde ja võtsid ära raha, uuri ja paremad riided ning lasksid siis selle järel maha.³

¹ RAKA, Riigikantselei kaust, nr. 13, 15, 16

² RAKA, fond nr. 509, nimistu 1, toimik nr. 180, lhk. 32

³ I. Vorms, Punased leegid, Tartu 1927, lhk. 225-226

Isegi uudishimulikele külupoisikestele ei antud armu. Nii näiteks kaks Muhu Kantsipõllu poisikest, kes läksid uudishimust küla lähedale vaatama, kes seal paugutavad, võeti kinni ja ilma küsimata, kas poisikesed milleski süüdi või mitte, tehti külmaks. Hiljem leidsid vanemad oma laste laibad metsast pöösaste vahelt.¹

Kuid mitte alati ei õnnestunud karistussalga timukatel nii keegesti hakkama saada oma ohvritega. Mõned neist ilmutasid haruldast meelekindlust ja uskumatut vastupidavust. Toome ühe näite. Aleksander Tihu Hellamaa vallast, Kantsi külast oli 18 aastane kehva väikemaapidaja poeg. Ta võeti karistussalklaste poolt kinni parajasti kui oli minemas mobiliseerimiskäsu järgi määratud kogumiskohta. Noormeest sunnitud rääkima ülestõusu organiseerimisest, kuid Tihu vastanud mehiselt: "Teile verekoertele ei ütle ma midagi." Siis hakatud noormeest piinama. "Esiteks murti tal käeluud katki, siis jalaluud, püssilaadiga peksti reieluud puruks ja viimati lasti surnuks. Tapetu omastelt saadud andmete põhjal olnud A. Tihu laibal ka selgroog murtud, kõrvad ära lõigatud, silmad välja torgitud ja sõrmed põletatud."²

Kõigile meestele, välja arvatud alaealised poisikesed ja raugad, anti J. Klaari poolt vali käsk Muhu-Suure vallamajja ilmuda ja relvad kaasa tuua. Vallamaja kantseleis toimetati kokkutulnud meeste registreerimist. Kirjutaja ühes abilisega töötasid nii, et pääd märjad. Mobiliseeritud noormehed saadeti mandrile, ülejäänud lasti vabaks. Samal ajal sõidutati vallamaja eest läbi paar ree-

¹ I. Vorms, Punased leegid, Tartu 1927, lhk. 226

² A. Looring, "Saaremaa töörahva ülestõus 1919.a. veebruaris, Viisnurk, aprill 1941

koormat vange. Need olid Muhu noormehed, kes relvastatult olid tabatud karistussalga meeste poolt. Nad viidi mahalaskmisele. Mõne päeva pärast võisid omaksed leida nende verised hangunud laibad Põide kiriku lähedal Levala paos. Nii talitas karistussalk, kelle tegevust kodanlus reklameeris humaansena, samal ajal kui ülestõusnute tegevust näidati verejanulisena ja metsikuna.

Sel ajal kui Muhumaal toimusid verised arveteõiendamised karistussalga poolt ülestõusnute kallal ja ülestõus oli juba likvideeritud, jätkasid rahvaväelased kõige suurema südamerahuga istumist Upal ja Kellamäel, teadmisega, et tagalas on kõik korras. Nähtavasti püüdsid ülestõusu juhid võimalikult suuremat väge kokku koguda ja siis linnale peale tungida. See viivitamise ja kõhklemise poliitika aga sai saatuslikuks, sest kaitsele asumine ja viivitamine on alati, nagu õpetab marksism, ülestõusu surmaks. "Marx," kirjutab Lenin, võttis kõigi revolutsioonide õppetunnid relvastatud ülestõusu kohta kokku "ajaloo suurima revolutsioonilise taktika meistri Dantoni sõnadega: julgust, julgust ja veel kord julgust."¹

20. veebruaril oli ülestõus haaranud ka Kaarma, Mustjala, Lümända vallad ning Abruca saare. Ülestõusu liikumine Kaarma-Suures vallas haaras kõigepealt Uduvre, Kiratsi, Saia, Irase, Ansi, Parni, Lilbi, Vaivere ja Muratsi külad. Ülestõusu organiseerijad siin olid vennad Tornbergid. Külavanemaile tehti kohustuseks kõikidele 18-40 aasta vanustele meestele mobilisatsioonikäsk anda surma ähvardusel rahvaarmeele ilmumiseks. Kaarma-Suure valla vanema militsionäri M. Umberi ettekandest Saaremaa Maakonna

¹ V. I. Lenin, Eemalseisja nõuanded, Valitud teosed II, lhk. 103

Miilitza Ülemale loeme: "Ladjala mõisa valitseja Adu Tärak tõendab, et Kiratsi külast Miina Adamson olla sundinud surma ähvardusega meesterahvaid 21-seks veebruari hommikuks Sikasaare mõisa ilmuma ja kes ei ilmu, pidada saama oma perekonna juuresolekul üles poodud, nii ka neiusi ja naisi haavasidujateks lahingu väljale selle sama ähvardusega."¹ Sedasama ülesannet täitis Irase külas Akilina Pärni. Nagu nähtub, etendasid Kaarma vallas naised revolutsioonilises liikumises eriti aktiivset osa.

Mustjala vallas arenes ülestõus järgmiselt. 20. veebr. hommikul ilmusid neli relvastatud ülestõusnut Mustjala vallamajja ja teatasid, et nende peastaabi käsul peavad kõik 18-40.a. vanadused mehed ilmuma oma kaasvendadega Kuressaare linna alla võitlema. Surmahirmu kartusel oli vallavalitsus sunnitud Upa peastaabi käsu küladesse edasi saatma. See käsk kõlas järgmiselt: "Peastaap Saaremaa sõja organisatsioon kutsub üles kõiki meesterahvaid 18-40 aastani viibimata kohe organiseerida ja ilmuda Kuressaare linna alla teiste vendadega ühinema, et saaks ära puhastatud saare pind võõrastest. Sest kõik teised vallad Saaremaal on organisatsiooniga juba ühinenud, vahvasti võitlevad juba oma tuleviku hää käekäigu pärast. Mehed peavad kohe ilmuma, kohe pääle seda kirja kätte saamist. Seega peavad need mehed ühes 4 päevase toidumoonaga kaasa võtma.

Pea staabi sõja organisatsiooni ja Saare sotsialistide tööliste liit."²

¹ RAKA, fond nr. 30, toimik 2, lhk. 76-79

² Samas, lhk. 91

Peale selle anti veel käsk, mille järgi keelati igasugused röövimised ja tapmised ning omavoli pruukimised. Kõik kahtlased inimesed kästi kinni võtta ja kõik relvad valla piirides kokku koguda. Käsu mittetäitjaid ahvardati surmaga. Siin näeme tõelist revolutsioonilist korda ja distsipliini, mis lükkab veelkordselt ümber kodanluse vale ja laimu ülestõusnute metsikustest ja röövimistest. "Igas külas peab kord jalale jääma, igasugused röövimised, tapmised, omavoli pruukimine, keelatakse ära, kui seda keeldu ei kuulda, siis vastab see isik oma päaga seda"¹, kõlab lühidalt ja selgelt revolutsiooniline käsk.

Lümanda vallas hakkas ülestõusu juhtima Vassili Kapp Kihelkonna vallast. Kuid ta ei osutanud ülestõusu mobiliseerimises mingisugust nõudlikkust, piirdudes ainult telefonikõnedega. Seejärel jäi Lümanda vallas mobilisatsioon läbi viimata ja Lümanda vald tegelikult ülestõusust osa ei võtnud.

20. veebruaril haaras ülestõusu leek ka Abruka saare. See on küllaltki märkimisväärne, sest Abruka saar asub 20 kilomeetri kaugusel mandrist. Juhtimise võtsid siin enda kätte Aleksander Bistsailov ja Villem Pagil. Kõik 18-45 a. mehed käsutati kokku Järve kõrtsi juurde. Kuid ülestõusu juhtide liiga liberaalse suhtumise pärast vallaametnikesse ja kaitseliitlaste^{se} vastu ei suudetud siin mobilisatsiooni läbi viia ega mobiliseerituid Kellamäele appi saata.

Ülestõusjad olid selleks päevaks koondanud juba suured jõud

¹ RAKA, fond nr. 30, toimik 2, lhk. 91

Kuressaare vallutamiseks, kuid endiselt ei alustatud pealetungi. Kellamäel küll videviku saabudes muutus veidi elavamaks. Kuid öö saabudes vaibus ka siin tulistamine. Võib olla tehti siin proovi algavaks pealetungiks, mis nagu räägiti Kuressaares ja mida kinnitasid ka ülestõusnud ise, pidi algama 21. veebruaril. Nii näiteks teatasid viis meest Kellamäe liinilt Mustjala vallas 20. veebruaril küsimuse peale, kuidas liinil läheb, järgmist: "Meeleolu on meie meestel kõigil häa ja suured tükid on juba ka Muhust kohale jõudnud, nüüd meil ei ole muud enam kui homme hommiku algab linna sisse tungimine, sest linn on juba igalt poolt meie vägede poolt sisse piiratud ja valgeid on juba palju meie poolt maha notitud, aga meil ei ole mitte ühte ainustki surnut ega ka mitte haavatuid."¹

Peale selle organiseerisid ülestõusnud abi veel väljastpoolt. See asjaolu omakorda nähtavasti venitas pealetungi algust. Maasi valla vanem militsionär oma protokollis märgib, et 19. veebruaril käinud Maasi vallamajas keegi kodanik Pruul, kes teatanud, et ta minevat Heinastesse Läti punaseid Saaremaa ülestõusnutele appi kutsuma.²

Sel päeval, 20. veebruaril, tuli karistussalgal tõsisemat lahingut pidada Saaremaale tungides Orissaares, kus 15-meheline rahvaväeosa üle jää tulijaid ratsa- ja jalaväelasi hulk aega hoidis ägeda püstitule all. Neli rahvaväelast langes võitluses, 6 võeti vangi. Lõunaks vallutas karistussalk Orissaare. Orissaares võttis

¹ RAKA, fond nr. 30, toimik 2, lhk. 91

² Samas, lhk. 58-60

J. Klaar Kuressaarega telefoniühenduse(!) "Kaua aga läks ära enne kui Kuressaarest rääkijad uskuma hakkasid," kirjutas oma raportis Klaar, " - Kuressaarest rääkis herra Neggo. Neggo üteluse järel oli Kuressaar punaste poolt ümber piiratud, sellepärast palus meid nii ruttu kui võimalik Kuressaarde appi tulla."¹

See fakt kujukalt demonstreerib ülestõusnute ükskõiksust nende suhtes, mis nagu näeme edaspidi, oli üheks kaotuse põhjuseks ülestõusnutel.

Õöseks jäi karistussalk Levala külla. Siin teostasid nad oma järjekordse metsikuse Uuemõisa vallast Kahutsi külast päritoleva naisvõitleja Maria Ellami kallal. Maria Ellam oli mobiliseerinud haavatute jaoks taludest riiete ja pesu hankimist. Samuti oli innustanud ta ka teisi naisi astuma koos temaga võitlusse haavatute eest hoolitsemiseks. Valged tahtsid teda Põide kirikumõisa keldrisse panna, kuid õpetaja arvanud, et "pühakoda" on siiski vaiksemaks ja kõrvalisemaks kohaks, kus röövlid võisid oma kuritöö teostada ja andnud neile kiriku võtmed. Maria Ellam vägistati kirikus ja tapeti siis metsikult. Tal löigati peale mahalaskmist kõri pussiga läbi ja purustati tääkidega keha.

21. veebruaril oli ülestõus vallutanud ka Saaremaa kõige kaugemad nurgad. Kihelkonna vallas asus 10-12 mehelise ülestõusnute salga ette Vassili Kapp, kes oli selleks Põidelt kohale sõitnud. Vallavalitsus aga jättis tema poolt antud mobilisatsiooni käsu täitmata. Ülestõusnud ei võtnud vallavalitsuse korralekutsu-

¹ RAKA,
Riigikantselei kaust, nr. 13, 15, 16

miseks midagi ette. Seetõttu likvideeriti ülestõus Saaremaal enne, kui kihelkonnalased said sellest osa võtta.

Sel päeval pidi algama Kuressaare vallutamine. Ülestõusnute salgad asusid linna ümbruse Upa, Vaivere ja Kärdu-Paimala külades ning Sikasaare ja Kellamäe mõisades. Kokku võis ülestõusnutel olla mobiliseeritud üle tuhande mehe, 300-400 Kellamäel ja 700-800 Upal. "Vastuhakkajad trampisid üle öö punase väe nii kui maa alt välja, läksid - kuni 1000 meest kolmest küljest Kuressaare peale ja pidasid Saaremaa valgetega korrapäraseid lahinguid. Kaagikohtu otsustest, mis punaste roodu ja rühmakomandöride hukkamisest teatavad, on näha, et vastuhakkajatel oli korraldatud vähemalt 11 roodu, staap ja peastaap," kirjutab V. Kingissepp.

"Ja niisuguse suurejoonelise sõjariistus vastuhakkamise on valgekaartlikud nadikaelad - mässuks ristitud! Mitte mäss ei olnud see, vaid töörahva revolutsiooni lahtipuhkemine!"¹

Kuid revolutsiooni ei juhitud nii nagu tarvis. Tema kindlustamiseks ei rakendatud vajalikke abinõusid. Kõike seda kasutas vaenlane ja andis ülestõusule surmava löögi 21. veebruaril, s.o. sel päeval, mil pidi vallutatama Kuressaare.

21. veebruari hommiku poole ööd alustas karistussalk Levalast edasiliikumist Kuressaare suunas. Kuni Upani ei leidnud karistussalklased peaaegu mingit vastupanu. Teel võeti vallakomiteed ja purased posti- ja telegraafitöötajad vangid ning lasti enamuses koha peal maha.

¹ V. Kingissepp, Kellele iseseisvus, kellele ike, lhk. 137

Kõiguste mõisa juures maanteel võeti kinni rahvaväe käskjalg, kes pahaaimamata ratsa kihutas otse valgetele sülle, pidades neid oma meesteks. Ta lasti maha. Taskutest leiti käskkirjad Orissaare ja Muhu komissaridele. Neis kästi telegraaf ja telefon hoida kõva kontrolli all ja kuulujutte valgete tulekust mitte uskuda. Muhu komissaril kästi pealeselle veel viivitamatult 15 koormat püssi-padruneid Hellamaalt ühes granaatidega Upale saata. See näitab, kui viletsalt oli side organiseeritud. Keegi ei teadnud tegelikku olukorda. Karistussalk oli juba kolm päeva oma verist tööd teinud, kuid Upa rahvaväe staap ei teadnud sellest midagi. Veel enam, oodati, et Punaarmee tuleb appi.

Uue Lõvel langes karistussalga kätte välitelefon ja üks telefonist sai surma, teine võeti vangi.

Masametsas õnnestus kolmekümnemehelisel punaväesalgal valgete ridu segi lüüa ja nende käest ühe kuulipilduja ära võtta, mida aga kahjuks lintide puudumise tõttu ei saadud kasutada. Valged koondasid uuesti oma read ja punane salk oli sunnitud taganema.

Keskpäevaks jõudsid karistussalga peajõud Upa külast juba ühe kilomeetri kaugusele ja hakkasid kahes suunas külale peale tungima. Ootamatu pealetung Upa külale, mis metsaga peaaegu ümber piiratud, kutsus esile ülestõusnute seas suure segaduse ja paanika. Keegi polnud ju seda oodanud. Lõök tuli nagu välg selgest taevast. Paljud ülestõusnutest kaotasid pea ja pistsid meeletult jooksu, kuid neid niitis maha vaenlase kuulipilduja tuli. Kohati püüdsid üksikud meeste grupid ka vastu hakata, kuid üldises paanikas ja segaduses oli see lootusetu üritus. Abitult visati relvad lumme ja

põgeneti, kuid paljud põgenejatest võeti kinni valgete ratsanike poolt. Keda ei tapetud koha peal, see võeti vangi. "Meie automaatpüssi mehed tegid hästi oma töö, nii et punastel vastuhakkamise himu ära kadus, nad püssid maha viskasid ja jooksu panid," raporteeris võidurõõmsalt Klaar.¹ Armu ei antud ka neile, kes olid end peitnud kas põõninguile öle- või heinakuhjadesse. Need tiriti sealt välja ja ainult vähestele jäeti elu sisse. See oli armetu ja verine ülestõusnute tapmine, kes ei suutnud hambuni relvastatud ja kuu- lipildujatega varustatud karistussalgale mingit tõsist vastupanu osutada. Ülestõusnud jätsid maha lahinguväljale surnutena 93 meest, 70 võeti vangi. Teistel õnnestus põgeneda.

"Sarapikusest arust ümbritsetud Upa küla, mis alles kaks, kolm päeva tagasi rahulikult ja alandlikult oli silmitsenud oma naabrit Kuressaart," kirjutab J. Vorms oma teoses "Punased leegid" ... oli seekord verise draama tunnistaja, millisest draamast tunnistab praegugi veel ühishaud sama küla põllul..."²

Samuti vallutati ka Vaivere küla. Üks selle lahingust osavõtja Seppel meenutab seda tapatalgut järgmiselt: "Samal ajal läks ilm halvaks. Sadas rasket lumelörtsi. Upa küla poolt kuuldus paugutamist, ent sellele ei pööranud keegi tähelepanu. Arvati, et lastakse niisama hirmutamiseks ja harjutamiseks..."

Tulijaid peeti omadeks. Ent kui lähemale jõudsid, selgus, et see oli valgete ratsasalk. See tulistas kogu aeg. Palju inimesi langes surnutena ja haavatutena. Üllatus oli nii suur, et ei

¹ RAKA, Riigikantselei kaust, nr. 13, 15, 16

² J. Vorms, Punased leegid, lhk. 234

suudetud enam vastuhakuks end koguda ning jäi järele ainult põgeneda."¹

Vaivere lahingus langes 43 ülestõusnut, 37 võeti vangi. Karistussalk tegi siin nii sama puhta töö, nagu Upa külaski.

Pärast Upa ja Vaivere lahingut raporteeris Klaar: "Meie kaotasime selles lahingus ühe surnuna ja ühe kergelt haavatuna. Punaste poolt jäi surnutena 136 meest lahingu väljale maha; nende staab langes tervelt meie kätte; sõjavangidena saime 107 meest."²

Lahing oli lõppenud.

Karistussalgale anti käsk "Haavatuid vange ei tohi olla".

Nuud tormasid valged häänid oma ohvrite kallale. Langenute taskud pöörati pahupidi ja võeti ära uurid, rahakotid ja teised väärtuslikumad esemed, paremad kasukad kisti seljast ja saapad jalast.

Need kes avaldasid veel elumärki, tapeti.

Pärast Upa ja Vaivere külade vallutamist marssis karistussalk kell 15.00 Kuressaarde, kus teda balti parunid ja nende sabarakud võtsid juubeldusega vastu. Sel ajal kui karistussalk marssis Kuressaarde, alustasid ülestõusnud Kellamäelt pealetungi. Nad arvasid, et Kuressaarde tungivad sisse oma mehed ja ei tahtnud neist mitte maha jääda. Klaar saatis neile vastu rühma kolme kuulipildujaga. Nähes seda, et tegemist pole ülestõusnutega, jooksid Kellamäe võitlejad laiali. Nii oli ka see rindeosa kokku varisenud.

Ülestõusnud talupoegade relvastatud peajõud olid purustatud.

¹ Sirp ja Vasar, nr. 7, 1941.a.

² RAKA, Riigikantselei kaust, nr. 13, 15, 16

Ülestõusnuil polnud enam organiseerivat keskk kohta, kes oleks võinud uuesti koondada kokku laialipaisatud jõud.

Karistussalk asus nüüd kogu Saaremaa rahustamisele.

"Meenub 21. veebruari sompjashall õhtupoolik," kirjutab oma mälestustes Kuressaare veresaunast A. Kivi. "Linna saabusid esimesed vangistatute salgad, ümbritsetud hambuni relvastatud mõrtsukatist. Läbipeksetud, paljaksröövitud, kurnatud nägudega Saaremaa kehviktalupoegi ja töölisi sunniti linna saabudes tõstma käed ja laulma "Mu isamaa armas!" Kõnniteedel parastasid ja itsitasid linna suurnikud ja kadakad. Saabuv videvik... turul... vana postkontori ees vangistatud ülestõusust osavõtnute masendav rivi... peksetakse vange... tapmine inimhulgast palistatud turuplatsil... Sellaselt õpetas kodanlus saarlast armastama "vabariiki".

Tunnen vangide hulgas 3-4 omakandi meest. Rahulikud inimesed, kes pole kunagi kellelegi kurja teinud, seisavad surmaohus vangide ravis."¹

Verekoer, lipnik Johanson, pärastine Kuressaare kaupmees, kes Hitleri kutsel 1939.a. siirdus Saksamaale, peksis vange lapiti mõõgaga pähe, ähvardades ja söimates võimatute sõradega. Linnakommandant Tamm aga otsis turul kohta, kus oleks parem vange maha lasta.

Vara tööline sm. Villman, näidates mälestusmärke oma peas, jutustab: "Lõdisesime külma käes, aga südames viha timukate vastu. Valgete ohvitserid ja karistussalga liikmed peksid aegajalt

¹ "Saarte Hääl", nr. 25, 15. veebr. 1941, lk. 2

mõnd meist vangilangenuist. Siis kutsuti rivist välja ülestõusust osavõtnud Tornberg. Ta seati mahalaskmiseks meie ette. Kuid ta jooksis rivisse tagasi. Viidi uuesti ja tulistati kohe. Mäletan, kuidas tulistades lendasid Tornbergi kasukatükid, kuid ta oli tugev, - tuikus meie juurde, haaras oma vennal kaela ümbert kinni, lausudes: "Tervita ema!" Ta juurde tuli üks pastoreid - Rahamägi, pärastine piiskop, kes talle tulistas revolvrast pähe. Me ei suutnud taluda seda, karjusime - Mis te timukaad teete! - Ja kohe olid kohal "rahustajad". Lipnik Johanson virutas mulle lapiti mõõgaga..."¹

22. veebruaril moodustati Kuressaares väljakohus, kellel jätkus tervenisti kuuks ajaks ohtrasti tööd. "Hakkas töötama sõja-väljakohus," kirjutas kodanlik ajaleht "Vaba Maa". "Igapäev või paari järele saadeti kümme-kond "enamlast" teise ilma. Kohut mõisteti vangilangenute ja nende üle, keda igapäev vangi veeti."²

"Päeval toodi vangid vanglast kohtumajja, kus toimus lühike ülekuulamine ja õhtul, videviku saabudes avanesid vanglauseks surmaninejatele, ülestõusust osavõtjate salgad sammusid Kullimäele, kus nad tapeti metsikult kogupaukudega ja pussitati täakidega..."³

Vangilangenud tembeldati elukutselisteks mõrtsukateks ja röövliiteks, et selle ettekäände all neid hukata. Karistussalk kasutas Kuressaares sama taktikat, mida olid kasutanud tsaari karistussalgad 1905. ja 1906. aastal. Karistussalga staabist Kuressaares saadeti väikes-

¹ "Saarte Hääl" nr. 22, 25. veebr. 1947, lk. 2

² "Vaba Maa" nr. 69, 24. märtsil 1919.a., lk. 2-3

³ "Saarte Hääl" nr. 25, 15. veebr. 1941.a., lk. 2

te rühmadena karistusekspeditsioonid kohtadele ülestõusnuid ja nende abistajaid püüdma ning nendega arveid õiendama. Kõik aktiivsemad tegelased, kes kätte saadi, toodi Kuressaarde või lasti koha peal maha. Suur osa aga peksti eriliste kolmeharuliste nuutidega poolsurnuks. Nii sai vähemalt 100 inimest, nende hulgas ka naised, sõjaväljakohtu otsusel 25 hoopiga palja keha pihta.

Kuressaare vangimaja ülema raportist 1. märtsist 1919.a. Kuressaare linna komandandile loeme: "Siin seega teatan, et täna sai 31 isikule sõjavälja kohtu otsuse järel viitsa nuhtlus täide saadetud, igapähele 25 ja ühele 30 hoopiga antud."¹ Viitsanuhtlust anti vangistatuile Kuressaare vanglas vanglaülema Rautsi kabinetis. Selleks käsutati lahtiriidetatult pikali heitma põrandale laotatud sine- lile ja siis kaks karistusosalust teine teisest küljest andsid hoopide. Vangimaja ülem isiklikult kontrollis, et viitsahoopide arv saaks täis.²

Kuidas toimus ihunuhtluse andmine Meedla mõisas, sellest kirjutab üks osavõttnu A. Johanson: "Kui kõik nimekirjas mainitud isikud olid kokku korjatud, viidi nad Meedla mõisa, kus algas salgajahi poolt ülekuulamine ja kohus, kusjuures määrati kõigile teistele peale Mägi, Johanson ja Tangi paarkümmend hoopiga.

Otsus tuli koha peal täitmisele, kusjuures kaks süüdimõistetulist paarikaupa pidid teineteisele ise määratud hoopide arvu lööma.

Kuna ei löödud ühtteist küllalt tugevasti, siis haaranud pek-

¹ RAKA, fond nr. 813, akt nr. 10, lhk. 8

² "Talurahvaleht", nr. 20, 15. veebr. 1949.a., lhk. 2

su järelvaataja ise pununud nahast nuudi ja virutanud ühele ohvreist paar täit, ise lausudes "Nõnda te koerapojad!" "Kes küllalt tugevalt ei löö, saab ise!"

Paistis nagu oleks tulnud tagasi endine orjaaeg. Ainult selle vahega, et karistust oli muudetud enam rafineeritumaks. Endise talli oli asendanud paruni eluruum ja endise sitke malaka asemele oli astunud nahkne nuut...

Ja süü mille eest noori pekseti seisnes selles, et nad olid julenud ülestõusu päevadel ühes teistega tõsta oma talupoja jalga härraste ruumi."¹

Peale surmanuhtluse ja ihunuhtluse karistati kaugelt üle 100 sunnitööga. Veel 1925, 1927 ja 1930. aastal toimusid Saaremaa ülestõusust osavõtjate kohtuprotsessid. Kohtualuseid süüdistati "mobilisatsioonikäsu täitmise takistamises, sõjariistus vastuhakkamises, "saarte vabariigi" väljakuulutamises ja Eestis maksva riigikorra kukutamise katses."²

Kuid ükski kaebelune ei tunnistanud omaks seda kodanluse poolt fabritseeritud süüdistust. "... Seepeale loeb eesistuja," kirjutab "Päevaleht", "kõigile kaebelustele üksikult nende süüdistuse ette ja küsib, kas nad end ettepanud süüdistuses süüdi tunnistavad. Üksteise järele vastavad kaebelused: "Ei"³

Ülestõusust osavõtjaid lasti teinekord ilma igasuguse kohtuotsuseta maha või piirati kohutaval kombel. Tapeti isegi neid, kel-

¹ "Saarte Hää", nr. 25, 15. veebruaril 1941, lhk. 2

² "Päevaleht" nr. 242, 8. sept. 1925, lhk. 3

³ - " - nr. 259, 25. sept. 1925, lhk. 5

ledel polnud ülestõusuga üldse tegemist olnud. Nii lasti Upal maha A. Viidas, kui ta läks toa taha aeda uudishimust maanteel minevaid karitussalga liikmeid vaatama. Masva külas tapeti suutult kalamees, kui see pahaaimamata toast õue läks, et naabri poole minna. Oskar Pöllul purustati nagu püssipäraga ja kihutati siis kehasse 20 kuuli. Kui ta ikka veel ei surnud, siis torgati ta täakidega läbi. Vassili Räimaugul torgati silmad välja ja raiuti siis pea otsast. Ja sel puhul julgevad kodanlikud timukad veel ühe paruni või kaitseliitlase tapmist nimetada "verejanuks"!

Kihelkonna suunas väljasoleva karitussalga rühm võttis kinni alamleitnant Jõgi, kes oli ainus ohvitser ülestõusnute hulgas ja üks Kellamäe rajooni grupi juhtidest. Vangistati ka saksa sõdur Jakob Stolz, kes okupatsioonivägedest oli Saaremaale maha jäänud ja nüüd ülestõusust aktiivselt osa võtnud.

Missugustesse tingimustesse pandi vangid ja kuidas toimus nn. kohtumõistmine, sellest kirjutab üks pealtnägija osavõtja: "Kohtumõistmine see ei olnud. Toodi "mässaja" ette, küsiti nime, aadressi. Klaar sõimab ja küsib: kuidas sa kinnivõtmise paigale said, teatas: sa kurat teenisid sellena ehk sellena (rooduülem, käskjalg staabis jne.) punaväes, ja muud midagi. Vang viidi vangimajasse tagasi ilma kohtuotsuse ette lugemata. Vangikambrid olid täis kiillutud. Vangikambris, kuhu 6-7 vangi mahub, oli 35-45 meest. Istuda ega magada ei saanud. Seda tehti kordamööda. Väljaskäigule ei lastud kunagi, selleks seisis jooksev toober kambris. Süüa vangidele ei antud...

Uulitsal, kuhu mehed viidi, seisis sõjariistus soldatid. Kui mehed kõik koos olid, siis viidi nad kõrvalt uulitsalt läbi

linnast välja mahalaskmisele. Osa mehi oli külmal ööl särgiväel, teised paljajalu; 10-kraadilise külmaga jäätanud uulitsaid ja teid mööda tuli meestel 4 versta ära käia, kus neid maha lasti. Haua oli lasknud baptisti vaimulik Aleksander Trei päeval valmis kaevata. Riided lasti seljast ära võtta ja need jagasid laskjad soldatid eneste keskel ära. Nii viidi kaks salka Kuressaare linna karjamaale Kullimäele - 46 meest, kellede ühishaud sadamst sõitjale pahemat kätt piiratud reas silma paistab."¹

Et teated äärmiselt julmast ülestõusu mahasurumisest ulatusid juba Tallinnasse, siis kardeti, et see võib esile kutsuda uusi ülestõuse, seepärast saadeti kiiresti 5. märtsil Saaremaale kodanliku valitsuse erikomisjon eesotsas vabariigi prokuröri J. Teemandiga. Komisjon pidi uurima ülestõusu põhjusi ja võtma tarvitusele abinõusid julgeoleku kindlustamiseks. Senine karistussalk saadeti nüüd Tallinnasse. Kuid sellega polnud karistusekspeetsioonid ja mahalaskmised veel lõppenud. Töö jätkus vanas vaimus, ent uute komandantide juhtimisel.

14. märtsil tabati Aleksander Koit, kes oli üks ülestõusu peajuhtidest ja kelle reetsid Johan Rand ja Otto Rämnel. Ta võeti kinni maa-aluses koopas koos M. Joostiga. Koopast leiti punaseid lippe ja püsse. Aleksander Koitu piinati 5 tundi metsikult, et ülestõusu teisi juhte kätte saada. Peksmise tagajärjel purustati tal ribid, lõuast löödi läbi auk, nii et hambad jäid paistma. Kuid see ei andnud tulemusi. Koit pandi iseendale hauda kaevama, ja kui see valmis sai, kästi teda mahalaskmiseks seista. Hüüetega, "Elagu revolutsioon! Maha timukad!", langes ülestõusu kangelane kuulidest läbipuurituna hauda.

¹ Saarte töörahva revolutsioon, Moskva-Leningrad, 1934, lk. 21-23

Teemandi nn. "armu ajal" lasti maha 6 meest, kes puhkavad sadama poolt paremat kätt rabas kadakate vahel. Tapetute nimed avaldati ajalehes, kusjuures igale nimele oli juurde valetatud kuritegu - selle või teise tapja, seda või teist röövinud, varastanud jne.

Esinedes 6. mail 1919.a. Asutavas Kogus ettekandega, ^{näakis} märkis tolleaegne Saaremaa maakonna valitsuse esimees T. Grünthal avalikult, kuidas valged verekoerad kohtlesid saarlasi: "Salga mehed käisid püssisid otsimas ja esimene asi kuskile majasse sisse minnes oli virutada sellele inimesele paar korda vastu silmi, kes kahtluse all oli, ja siis hakati alles juttu tegema. Et kedagi peksta, seks oli ainult mõne aidamehe või paruni kaebusest küll."¹

Ja edasi märgib nukralt seesama tegelane, et "kõige kurvem on see fakt, et karistama ja rahustama tulid isikud, kes isegi eesti keelt ei osanud, vaid rääkisid saksa murrakus... Karistus nagu siin tarvitati, on metsik ja see röövib iga usalduse valitsuse vastu."² Seda T. Grünthali avameelset kõnet täiendas abimaa vanem M. Neps, kes tunnistas, et üks karistussalga sõdur öelnud, et neile olevat antud valitsuse poolt korraldus, et nad võivad Saaremaal tappa ja röövida niipalju, kui nad tahavad. Ja tööpoolest Päts ja Laidoner trumpasid oma metsikustega üle tsaari ohranika ja saksa okupandid.

Sajad perekonnad jäeti halastamatult saatuse hooleks. Kullimäe ja Kuressaare linna karjamaa neelasid igaveseks nende eest

¹ Asutava Kogu protokollid 1919.a., protokoll nr. 10, lhk. 385

² Samas

hoolitsejad. Kuid peale nende kohtade kerkisid hauakünkaid üle terve Saaremaa. Kuidas ka kodanlus ei püüdnud likvideerida vapraste revolutsioonäärde mälestust, oli ta selleks võimetu. Vaatamata sellele, et nende kalmuküngaste eest hoolitsemine ja nende külastamine oli kodanluse diktatuuri ajal keelatud, tehti seda ometi. Sellest jutustab Upa lahingust osavõtnud G. Villman järgmist:

"Ööseti külastasin Upa karjamaal ühishauda, kus puhkasid minu võitluskaaslased. Mäletan üht suveööd, kui seal vabisedes näen kedagi hiilimas haudadele, seal peatumas. Mõtlesin - võib olla on see nuhk, kes ming^d jälgib, kuid samas näen tulnukat nagu selgemalt - see on naine, kes kummardub hauakünkale. Minu lähenedes ehmub temagi, kuid minu rahustavate sõnade peale jääb ta paigale. See on vana naine - murtud ja heidutatud. Ta jutustab, et ta ainus poeg, tema toitja, puhkab siinses ühishauas. Ema, et veidigi kergendada oma üksindust ja hoolitsematuses tekkinud eluraskust, külastab suveöödel mitmekümne kilomeetri tagant Laimjalast Upal asuvat ühishauda."¹

Nii langes ^{langes} kodanlike timukate käe läbi vähemalt 250 inimest. T. Grünthali sõnade järgi on see rohkem kui "terve ilmasõja jooksul saarlasid sõjaväljal surma sai."² "Veresaun oli kole," kirjutab V. Kingissepp. "Verekoerad ei tundnud armuheitmist... Hambaid kiristades ja oma ahelate kallal jõuetult rebides pidi kogu Eesti töörahvas seda aadrilaskmist pealt vaatama..."

"Meie ei tunne Koitu, ei tunne ka teisi saarlaste vastuhakkamise juhte. Aga nende püüetest ja kangelasvõitlusest kõnelevad selget keelt nende teod, mis jäävad kustumatult ajaloosse."³

¹ "Saarte Hääl" nr. 25, 15. veebr. 1941, lk.1.

² Asutava Kogu protokollid 1919, protokoll nr.10, lk. 378

³ V. Kingissepp, Kellele iseseisvus, kellele ike, lk. 138-139

Saaremaa töörahva ülestõus, mis kestis ainult kuus päeva, suruti kodanluse poolt veriselt maha. Mispärast nurjus Saaremaa töörahva ülestõus.

Ülestõusu käigu kirjeldamisel tutvusime terve rea puudustega ja suurte vigadega, mis tehti ülestõusnute ja nende juhtide poolt. Kõige tähtsamaks puuduseks oli see, et Saaremaa talurahva ülestõusu juhtimine töölisklassi ja tema avangardi kommunistliku partei poolt oli nõrk. "Üksikud talupoegade ülestõusud," ütleb sm. Stalin, "ei saa anda mingeid tõsiseid tulemusi isegi sel juhul, kui nad ei ole niisugused "röövellikud" ja organiseerimatud nagu Stepan Razinil. Talupoegade ülestõusudel saab edu olla ainult sel juhul, kui nad on ühendatud tööliste ülestõusudega ja kui töölised talupoegade ülestõuse juhivad."¹ Saaremaal polnud tööstusproletariaati. See natuke, mis oligi raudtee tööliste ja nahavabrikutööliste näol, pillati laiali ja veristati Saksa okupatsiooni ajal. Masendav pilt oli ses suhtes ka mandril, kus nagu varem nägime, kolmveerand vabrikuproletariaadist oli veebruari kontrrevolutsioon laiali ajanud.

Kahtlemata pidi niisugune töölisklassi järsk nõrgenemine avaldama mõju ka partei koosseisule ja jõule, kes on osa klassist ja kelle tugevus oleneb ka klassi tugevusest. Eestimaa Kommunistlik Partei oli kodanluse poolt sügavale põranda alla aetud. Tema organisatsioonivõrk oli eesrindlike tööliste süstemaatilise ja massilise tapmise tõttu niivõrd nõrgenenud, et kodusõja aja järgul ta ei suutnud enam vajalikul määral kindlustada organisatsiooniliselt töölis-

¹ J. V. Stalin, Teosed, 13. kd., lhk. 108

klassi ja talurahva liitu. Oma organisatsioonilise nõrkuse tõttu ei suutnud eesti tööliklass ja tema eesrindlik väesalk Eestimaa Kommunistlik Partei, Saaremaa töörahva ülestõusu vajalikult organiseerida ja juhtida. Ei suudetud mitte ühtki kommunisti Saaremaale saata. Saaremaa parteiorganisatsioon ise aga oli väga nõrk. Ilma kommunistliku partei juhtimiseta aga, õpetab Lenin, on võimatu pidada töörahval edukat võitlust rõhujatega. Ainult kommunistliku partei juhtimisel, räägib Stalin, "kes oleks küllalt julge selleks, et viia proletaarlasid võitlusse võimu eest, küllalt vilunud selleks, et orienteeruda revolutsioonilise olukorra keerukais tingimustes, ja küllalt nõtked selleks, et vältida igasuguseid karisid sellel teel, mis viib eesmärgile", võib töötav rahvas saavutada võidu. "Ilma sellise parteita ei maksa mõteldagi imperialismi kukutamisest, proletariaadi diktatuuri kättevõitmisest... Ükski armee ei tule sõjas toime vilunud staabita, kui ta ei taha lüüa saada... Tööliklass revolutsioonilise parteita - see on sõjavägi ilma staabita.

Partei on proletariaadi võitlusstaap."¹

Saaremaa töörahva võitlusstaap aga oli liiga nõrk, ega suutnud teda õigesti juhtida, talle teed näidata. Säärases olukorras, kus puudub kommunistliku partei juhtimine, või ta väga nõrk on, on ülestõusu lüüasaamine alati ette ära otsustatud. Vaatamata sellele, et ülestõusnud stiihiliselt, lihtsalt revolutsioonilise vaistu kohaselt, siiski rakendasid ka päris õigeid võitlusabinõusid, ei saanud need tervikuna ometi mitte kindlustada võitu, kui olid ar-

¹ J. V. Stalin, Teosed VI k., lhk. 166-168

vestamata jäetud teised vajalikud tingimused. Niisugusteks õigeks võitlusvõteteks olid näiteks surmanuhtluse ähvardusel sundusliku mobilisatsiooni väljakuulutamise, mõisade ja vallavalitsuste ülevõtmine, ohtlike rahvavaenlaste likvideerimine, mõisadest rahvaväele toitainete rekvireerimine, valju ja kindla revolutsioonilise korra loomine jne. Ülestõus aga, nagu õpetab marksism, on kunst, millel on oma seaduspärasused, milliseid mõistmata ja arvestamata ei saa ülestõus võita. Oma kirjas "Eemalseisja nõuanded" märgib V. I. Lenin viis ülestõusu põhireeglit, milledest tuleb ilmtingimata kinni pidada, kui tahetakse, et ülestõus võidaks. Lenin kirjutab:

"Relvastatud ülestõus on poliitilise võitluse eri liik, mis allub eri seadustele, millesse tuleb tähelepanelikult suhtuda. Suurepärase reljeefsusega on selle tõe väljendanud Karl Marx, kes kirjutas, et relvastatud "ülestõus, nagu sõdagi, on kunst."

Selle kunsti peareeglist tõstis Marx esile:

1. Kunagi ei tohi mängida ülestõusuga, vaid seda alustades peab kindlasti teadma, et tuleb minna lõpuni.
2. Tingimata tuleb koguda suur jõudude ülekaal otsustavasse kohta, otsustaval momendil, sest muidu vaenlane, kel on parem ettevalmistus ja organisatsioon, hävitab ülestõusnud.
3. Kui kord ülestõusu on alustatud, tuleb tegutseda suurima otsustavusega ja kindlasti tingimata asuda pealetungile. "Kaitsepositsioonil asumine on relvastatud ülestõusu surm."
4. Tuleb püüda haarata vaenlast ootamatult, tabada momenti, kui tema sõjaväed on veel laiali pillatud.

5. Tuleb taotleda iga päev kas või väikesigi edusamme (võib ütelda iga tund, kui tegemist on ühe linnaga), hoida iga hinna eest "moraalset ülekaalu".¹

Peale nende põhireeglite tuleb ülestõusu organiseerimisel arvestada veel terve rida teisi vajalikke reegleid nagu näiteks reegel, mis nõuab, "et tingimata vallutataks ja mistahes kaotuste hinnaga hoitaks käes: a) telefon, b) telegraaf, c) raudteijaamad, d) sillad eeskätt"², või reegel, mis nõuab, et "hukkuda kõigil, aga vaenlast mitte läbi lasta"³ jt.

Saaremaa ülestõusnud ei arvestanud kõiki neid ülestõusu peanõudeid ja tegid niisuguseid raskeid vigu, nagu näiteks see, et ei asunud kohe Kuressaare vallutamisele, või se^e ei organiseerinud vajalikku sidet ega kaitset. Selle asemel, et vaenlasele mitte anda aega hingetõmbeks, teda pidevalt jälitada, seisid ülestõusnud viis päeva Kuressaare ees. Sellest tuli, et vaenlane sai aega oma jõude ümber grupeerida ja abijõude kohale tuua ning ülestõusnutele anda ootamatu löögi seljatagant. Tol ajal Kuressaare kaitset organiseerinud V. Neggo kirjutab, et neil olnud ainult 150 meest, kuid nendestki paljud pidanud end väga kahtlaselt ülal. Muidugi mõista, kui ülestõusnud oleksid hoogsalt peale tunginud, oleksid kõik need kodanluse argpüksid suuremate raskustega laiali pekstud. Seda aga ei tehtud. Ja see on ülestõusu nurjumise üks olulisematest põhjustest.

Siin ilmneb väga selgesti partei juhtiva osa nõrkus. Seda sama näeme ka valvsuse ja side organiseerimise küsimuses, kus näi-

¹ V.I. Lenin, "Eemalseisja nõuanded", Valitud teosed II k. lhk. 102-

² Samas

³ Samas

teks ülestõusnute vea tõttu oli Saaremaa komissaril kuni 20. veebruarini s.o. neli päeva telegraaf kasutada, mille kaudu ta saatis telegramme Tallinnasse ülestõusu kohta ja palus abi. Või see, et taganedes jäeti telefoni side rikkumata. Nii võis näiteks karistus-salga ülem ülestõusnute selja tagant Orissaarest rääkida takistamatult üle ülestõusnute rinde valgete eesliiniga, Kuressaarega!

Ülestõusnud ei teadnud, mis tegid nende valvepostid mere ääres, kas ka tagalas on kõik korras, ja missugune olukord on mandril. Ülestõusnud ei teadnud nõrga side ja ükskõiksuse tõttu seda ega teist. Samuti ei teadnud nad, kui suurte vaenlase jõududega on neil tegemist. Siin valitses täielik teadmatus. Tegutseti ainult kuulduste järele. Polnud siis midagi imestada, kui valgete karistussalgast, mis oma verist tööd tegi saarel juba 18. veebruarist alates, saadi Upa peastaabis teada alles siis, kui valged ootamatult seljatagant kallale tungisid. Polnud siis midagi imestada, kui väike 80-100-meheline valgete salk purustas kümme korda suurema ülestõusnute väe.

Kuid Saaremaa töörahva ülestõusu kaotuse põhjused ei olene- nud niivõrd ülestõusu juhtimisel ja organiseerimisel tehtud vigadest, kui võrd üldisest poliitilisest ja sõjalisest seisukorrast Nõukogude riigis tol ajal. On selge, et isegi nende vigade puhul oleks Saaremaa töörahvas ilmtingimata toime tulnud oma sisemiste vaenlastega, käputäie Saaremaa kaitseliitlaste, "puumaameeste" ja mõisnikega. Teine küsimus aga oli hakkama saamine kogu Eesti kodanlusega ja tema abimeeste ameerika-inglise imperialistidega. Ameerika-inglise imperialistide rahadega ja relvadega ning taani ja soome "lihunik-

ga" oli eesti kodanlus nõukogude võimu likvideerinud ja oma positsiooni ajutiselt kindlustanud. Niisuguses olukorras loomulikult põlnud Saaremaa töörahvas üksinda võimeline tagasi lööma eesti kodanluse ja välismaa imperialistide ühist pealetungi.

Oma töös "Kellele iseseisvus, kellele ike", kirjutab V. Kingissepp Saaremaa ülestõusu kohta: "See oli kangelasvõitlus. Aga ta pidi paratamatult nurja minema. Töörahvas mandril oli juba alla heidetud. Meie ei saanud vastuhakanud saarlastele appi tulla..."

Saarte töörahva "viga" oli niisama õigustatud kui lugematu arv teisi rõhutute ja kurnatute vastuhakkamisi enne ja pärast seda."¹

See, et Saaremaa töörahva ülestõus algas isoleerituna, sel ajal kui Eestis oli nõukogude võim juba likvideeritud ja Nõukogude riigile tungisid igast ilmakaarest kallale valged bandiidid, viis Saaremaa ülestõusu paratamatult nurjumisele. "Meenutagem 1918. aastat, kui me pühitsesime Oktoobrirevolutsiooni esimest aastapäeva." ütles J. V. Stalin oma kõnes Punaarmee paraadil 7. nov. 1941.a. - "Kolm neljandikku meie maast oli siis välismaiste interventide käes. Olime ajutiselt kaotanud Ukraina, Kaukaasia, Kesk-Aasia, Uurali, Siberi, Kaug-Ida. Meil ei olnud liitlasi, meil ei olnud Punaarmeed - me alles hakkasime teda looma - oli puudus leivast, oli puudus relvastusest, oli puudus sõjaväeriietusest. 14 riiki tungis siis peale meie maale."²

¹ V. Kingissepp, Kellele iseseisvus, kellele ike, lhk. 138-139

² J. V. Stalin, Nõukogude Liidu Suurest Isamaasõjast, lhk. 33-34
Tallinn, 1946.a.

Säärastes rasketes sise- ja välistingimustes ei saanud Saaremaa töötavat rahvast abistada ei Eesti mandri proletariaat ega Nõukogude Venemaa töötav rahvas ja vaenlasel läks korda ülestõus maha suruda.

Partei nõrk juhtimine ilmnes ka selles, et ülestõusu aeg ei olnud õigesti valitud. Ülestõusu ei oleks pidanud mitte organiseerima veebruari kuus 1919.a. vaid paar kuud varem, detsembri teisel poolel 1918.a., mil Eesti purased kütipolgud olid Tallinna all ja kodanlusele polnud veel kohale jõudnud välisabi. Siis Saaremaa ülestõusu organiseerimine oleks võtnud eesti kodanluse kahe rinde pihtide vahele ja ta puruks pigistanud. Siis nimelt olid kõik need tingimused, milledest kirjutas V. I. Lenin oma töös: "Marksism ja ülestõus". Lenin ütleb:

"Et olla edukas, ei pea ülestõus toetuma vandenõule, mitte parteile, vaid eesrindlikule klassile. Seda esiteks. Ülestõus peab toetuma rahva revolutsioonilisele vaimustusele. Seda teiseks. Ülestõus peab toetuma sellisele pöördepunktile kasvava revolutsiooni ajaloos, kus rahva eesmistate ridade aktiivsus on kõige suurem, kus kõhklemised vaenlaste ja revolutsiooni nõrkade, poolikute, ebakindlate sõprade ridades on kõige tugevamad."¹

1918.a. detsembri teisel poolel oli Eestis niisugune olukord. Siis oli kõhklemine kodanluse hulgas ja revolutsiooniline aktiivsus masside hulgas kõige suurem. Niisuguses olukorras ülestõusu organiseerimine Saaremaal, oleks kindlasti viinud võidule. Kuid Saaremaa kommunistliku partei organisatsioon oli siis liiga nõrk ja teoreetiliselt ettevalmistamata. Ta ei suutnud ülestõusu organiseerida õigel

¹ V. I. Lenin, "Marksism ja ülestõus", Valitud teosed, lhk. 92-93

ajal ja kui see stiihiliselt puhkes mitte õigel ajal, siis polnud Saaremaa kommunistid ammugi enam võimelised teda igakülgselt juhtima, et vähegi pikemaks ajaks Saaremaad ülestõusnute käes hoida.

V o s a

SAAREMAA ÜLESTOUSU AJALOOLINE TÄHTSUS

Saaremaa töörahva ülestõusu ajalooline tähtsus seisab kõigepealt selles, et erinevalt kõigist teistest varem olnud eesti rahva ülestõusudest, ta oli otseselt sihitud oma rahva riiklikult organiseeritud kontrrevolutsioonilise kodanluse vastu ja et selle ülestõusu verine mahasurumine toimus eesti kodanlike natsionalistide sõjaliste jõudude poolt. Saaremaa ülestõusus täitsid mõisnike käske mitte enam tsaari ohvitserid ja sõdurid, vaid oma rahva vereimejad, oma kodanluse ohvitserid ja sõdurid. Tsaari asendas siin Päts ja Laidoner, kes veel metsikumate abinõudega kui tsaar võitlesid oma töötava rahva vastu. Saaremaa töörahva ülestõus hajutas veelkord kodanlike natsionalistide võltsteooria eesti rahvuslikust terviklikusest ja näitas kõige teravamate vastuolude olemasolu talupoja ja mõisniku, töölise ja kapitalisti vahel, näitas et töötava talurahva ja mõisnike ning hallparunite vahel üheltpoolt ja töölisklassi ning kapitalistide vahel teiselt poolt on lepitamatud vastuolud, mida saab lahendada ainult sotsiaalse revolutsiooni teel.

Kuigi Saaremaa töörahva ülestõus lõppes kaotusega, oli tal siiski teatud tähtsus järgnevale sündmuste arengule kodanlikus Eestis. Saaremaa ülestõus ajas eesti kodanlusele hirmu naha alla ja näitas, et senise avaliku mõisnike ja parunite soosimise poliitikaga kuigi kaugemale ei jõua, et vaja on seda poliitikat looritada

ja kinni katta kõikvõimalike "demokraatia" sildikestega. "Saaremaa töörahva sõjariistus vastuhakkamine oli vaaraodele näidanud, et "riik" võib uuesti üleni "põlema" plahvatada, kui mõisa põllud jäävad paruni tahtmisel sööti ja töörahvas peab sealsamas "riigitruult" nälgima."¹ Seepärast tuli ajutiselt senist poliitikat veidäi vööbata ja näidata ennast töörahva kaitsejana ja tema huvide eest võitlejana n.ö. "rahvamehena"... "Rahvamehe" sildi all tegutsemise poliitika sai pärast Saaremaa ülestõusu kodanluse juures eriti silmatorkavaks. Selle viigilehe varju püüdis iga kodanlik partei end toppida. Pandi käima tohutu propaganda aparaat, mis pidi töötava rahva teadvust uimastama kodanluse "demokraatia" väljamõeldistega ja lubadustega. Heisati loosung: "maa rahva kätte!" Kodanlus teadis, mis tähendas flirtimine selle loosungiga. "Mitmel korral oli katsutud seda revolutsiooni teel teha," kirjutab V. Kingissepp. "Esiteks 1905./6. aastatel. Aga see oli karistussalgad rahvale kaela toonud. Teist korda - 1917. aastal. Kuid Oktoobrirevolutsiooni võite tuli Saksa vägi hävitama. Kolmandat korda - 1918. aasta novembris ja detsembris mandril ning 1919. aasta veebruaris - saartel, kuid seekord oli karistussalkade möllamine veel hullem olnud kui kõigi eelmiste kordade ja aastasadade jooksul kokku! Mis siis imet, et nüüd loodeti "seaduslikul" ja "demokraatlikul" teel, mida maailma sandarmid öeldi tunnustavat - ometigi jagu saada sellest sitkest selgroost!"²

Ja kodanlus oskas osavasti ära kasutada seda eesti töörahva

¹ V. Kingissepp, Kellele iseseisvus, kellele ike, lhk. 184

² Samas, lhk. 148

eluküsimust - maaküsimust, pannes lihtsameelseid talumehi tõesti uskuma oma lubadustesse. Tegelikult aga ei tulnud kodanlusel mõttesegi, et jaotada mõisaid töötavale talurühmale või panna hädaohtu oma toe, hallparunite varasid. "Koguni vastuoksa! Salamahti sepi- ses kodanlusekurikavalaid plaane, kuidas maaküsimust nii lüpsa, et kogu see nosi langeks kodanluse rüppe ja töörahvale saaks osaks paljas alasti parunitest vabanemine uue lindpriiuse näol."¹

Kurikuulus maaseadus, mis 25. oktoobril 1919.a. vastu võeti Asutava Kogu poolt, oligi selle poliitika kujukaks kinnituseks. Maaseadus võõrandas rüütli ja kirikumõisad jättes puutumata kõik teised mõisad ja suurtalud, isegi sel juhul kui nad olid suuremad rüütli- ja kirikumõisadest.

Võõrandatud maad ja inventar läksid üle "Eesti Vabariigi omanduseks" ja anti: a) põllumajapidamiseks pärandatavalt tarvitada ühe perekonna ja kahe hobuse töönormi suuruses; b) kõikisugu ametlikkudele kui ka eraasutustele ja artellidele "ühisharimiseks"; c) rendile lühikese aja peale üksikutele isikutele.

Nii deklareeris pidulikult kurikuulus maaseadus.

1919. aasta aprillikuuks oli põllutööministeerium oma valitsemise alla võtnud mandril 151 ja Saaremaal 60 laostunud mõisat, kuhu määrati valitseja, kes rentis mõisa välja väikeste tükkidena või tervikuna. Viimasel juhul kujunesid eriti Saaremaal omapäraseid maatameeste osahingud, kes võtsid mõisa "kõige täiega" enese kätte rendile. Saaremaal oli sääraseid osahinguid 60. Ülevõetud Saaremaa mõisade arv (60), ütleb V. Kingissepp, kõrvuti mandril ülevõe-

¹ V. Kingissepp, Kellele iseseisvus, kellele ike, lk. 176

tud mõisade arvuga (151) näitas, missuguse ülevõtmise palaviku nn. Saaremaa mäss tekitas Pätsi valitsuses! Seepärast tekkis ka ühinguid Saaremaal rohkem kui mandril. Isegi Saaremaa komissar V. Neggo oli sunnitud oma ettekandes märkima, et "suures hirmus ja kartuses Saaremaa maakonna valitsuse liigete poolt lahkesti ettekuulutatud uue mässu ees,"¹ anti kiiresti ja kähku mõisad moonakate ja maatameeste kätte, et niimoodi vältida uut ülestõusu. Osauhisuste liikmed asusid "ühiselt" maad harima. Mõisapõllud ja heinamaad jagati omavahel üksikutesse osadesse, nii et iga liige sai ühe teatud tüki põllust ja heinamaast oma isiklikuks kasutamiseks. Karjamaad jäeti ühiselt kasutatavaks. Iga liikme kohta tuli ainult 1-4 dessatiini põllumaad ja sama palju heina- ja karjamaad. Niisugusel väikesel maatükikesel ei suutnud loomulikult ükski rentnik oma perekonda ära elatada, vaid oli sunnitud, et mitte nälga surra, juba novembri-detsembri kuus pöörduma valla poole abi saamiseks. Need hädaühingud pidid maade, hoonete ja inventari eest renti maksma ja kõik avalikud maksud kandma. Ainukeseks abiks riigi poolt neile oli ministeeriumi esindaja kärkimine.

Võis ette kujutada, mida tähendas see nn. "sotsialismi kapitalismi istutamine", nagu seda ^{kvalifitseeris} märkis Saaremaa komissar V. Neggo, kuhu see välja viis. Selle paratamatuks tulemuseks pidi olema, et kõik need artellid varisesid kokku juba ühe aasta pärast. Kodanlus oli oma eesmärgi saavutanud - moonakatelt ja maatameestelt oli võetud isu maa järele, likvideeritud nende usk ühismajapidamise jõusse

¹ Victor Neggo, Maaküsimus Saaremaal, Tallinn 1921, lk. 29

ja "sotsialismisse", näidatud, et kui oled vaene ja ilma inventarita, siis ära taha iseseisvaks maaharijaks saada.

Pärast seda, kui see maajagamise komöödia sissejuhatus oli lavastatud ning maaproletariaat rahustatud, alustas kodanlus juba oma maaseaduse läbiviimist tõelises hiilguses. Maad said eeskätt jõukate talupidajate pojad ja nn. "vabadussõja kangelased". Kui mõni üksik vabadik ja pops ka nende hulka ära eksis, siis said need muidugi kõige kehvemaid maid, raba- ja sooservi. Paljud neist pankroteerusid õige pea ja pidid oma maast lahti ütlema või see läks haamri alla. Suur hulk mõisaid anti tagasi rendile endistele omanikele.

See karjuv ülekohus tegi rahutuks isegi Saksa balti erakonna esitaja, kes saatis Eesti Vabariigi valitsusele 28. veebr. 1921.a. märgukirja, kus oli öeldud: "Kohad jaotakse enamsti inimestele, kellel oma varandust (inventari) on. Mõisasulased ja maatamehed jäävad ilma. Igal jaotud mõisal jäävad senniajased töötajad, sulased, ilma asemeta ja leivata uulitsale... See uus iga päevaga kasvav proletariaat vaatab praegu veel rahulikult pealt, sest arvab, et tal veel lootust on maad saada; kuid kui nad näevad, et nad omas lootuses petetud, siis hakkavad nad oma maanälga kustutama suurte talukohtade kallal..."¹

Kodanlik maaseadus ja lärm selle ümber oli mõeldud ainult töötava talurahva petmiseks. Ta pidi ajutiseks vaigistama teravat klassivõitlust maal ja kindlustama kodanluse diktatuuri. Töötav talurahvas jäi endiselt maast ilma. Töötav talurahvas veendus veel-

¹ RAKA, kaust 423/48, lhk. 50, 51

kord, et pole mingit vahet mõisniku ja mõisarentniku, suurtaluomaniku ja paruni vahel, et "paruneid ei saa lüüa, kui ei ole löödud nende abiväed: Eesti kodanlus ja eelväed - sotsid,"¹ et maad jäävad neile ja saavad need, kes on rikkad, kelle käes on võim. Töötav talurahvas veendus veelkord, et ainult võidukas töörahva revolutsioon võib kukutada mõisnike ja kodanluse võimu ning anda neile maad.

Oli loomulik, et saarlased käisid rusikais käsi, vihates sügavalt kodanluse poolt loodud "korda", millel polnud neile muud pakku- da kui mõisniku nuuti. Peale selle pakuti saarlastele veel kodan- luse pruukosti. Neid käsutati sunduslikult astuma kaitseliitu. Üks ähvardus järgnes siin teisele. Vastupuiklejaid karistati vangimaja- ga või rahatrahviga kuni 3000 marga suuruses.

Miski aga ei murdnud saarlaste võitlusvaimu, mis üha karas- tus ja muutus järjest otsustavamaks. Saare töörahvas hakkas ette valmistama uut ülestõusu, et täielikult ja lõplikult õiendada ar- ved kodanluse ja mõisnikega. Seda kinnitasid niisugused faktid kui näiteks Loona valla Kuke küla elaniku Liisa Kübara kaebus Saaremaa Maakonna miilitsa ülemale. See kodanluse tallalakkuja kaebas, et A. Vinn, R. Sooäär, Kaarel ja Mihkel Viiskus jt. punased ähvardavat kõiki neid maha lasta, kes nendega ühes ei olevat sõdima läinud. "Kõik need punased mehed ähvardavad veel varsi jõudusi koguda ja uuesti peale hakkada."²

Sedasama oli sunnitud oma raportis 3. märtsil 1919. Sisekaitse ülemale kaebama ka Saare, Hiiumaa ja Muhumaa Kaitseväe ülem. Rapor-

¹ V. Kingissepp, Kellele iseseisvus, kellele ike, lhk. 203

² RAKA, fond nr. 30, toimik 2

tist loeme: "Saaremaal on praegu küll kord jalal kuid meeoleolu masse seas on veel ärev. Oodatakse ja loodetakse peatset valitsuse vägede lahkumist, et uuesti katsed teha võimu oma kätte võtmises. Ohutamiseks laotatakse juttusi Saaremaal laiali, et lätlaste abi pea tulemas, Pärnu olevatki juba nende käes. Kõige kardetavam saab olema aeg, kus väin puruneb ja mõni nädal ei jala ega paadiga üle ei saa. Seda silmapilku loetakse maal kõige sündsamaks, et uut mäsukatset, mis nüüd Kuressaare võtmisega peab alustatud saama, peale hakata."¹

Hirmul uue ülestõusu ees, palus see kodanluse teener saata kiiresti täiendavaid vägesid Saaremaale.

Kui siia juurde lisada veel Kindralstaabi Valitsuse teedeosakonna ülema abi ettekanne, kus räägitakse, kuidas 1. mail 1919.a. Kuressaares S. Karja tänavas tööliste maja ees ja Peetri platsil rahvakoosolek punaste lippudega laiali ajati², siis näeme, kuidas endiselt leegitses Saaremaa töörahva südameis edasi revolutsiooni tuli ja kuidas kodanlus selle ees hirmus võbisedes oli võimetu seda likvideerima.

Vaatamata kõikidele repressiooniabinõudele ei õnnestunud kodanlusel murda saarlaste vastupanu. See kasvas pöördvõrdeliselt kodanluse poolt rakendatavale metsikutele abinõudele. Ööl vastu 20.maid levitati Kuressaares "Kommunisti". See sündmus pani kodanlikud timukad uuesti värisema, kes isegi suures hirmus lasksid 22. mail Kuressaare turuplatsi sõjaväelaste poolt sisse piirata ja turul viibiva rahva läbi puistata.

¹ RAKA, fond nr. 509, nimistu 1, toimik 180, lhk. 58-61

² RAKA, Riigikantselei kaust nr. 13, 15, 16

Need sündmused näitasid, et Saaremaa töötava rahva vastupanu polnud murtud, vaid et see kestis edasi ja hakkas võtma organiseeritumat iseloomu.

Revolutsioonilist liikumist asusid juhtima Saaremaal vennad Anton, Aleksander ja Johan Ellamid, kes 1919.a. õnnekombel pääsesid kodanluse verisest kättemaksust. Johan Ellam võttis aktiivselt osa kõigist kommunistliku organisatsiooni poolt korraldatud väljastumistest ja oli sageli paljude ürituste peakorraldajaks. Anton Ellam tabati kodanluse poolt 1924.a. esimese detsembri ülestõusu ajal ja lasti maha. Tema vennad Johan ja Aleksander võeti Saaremaal vahi alla ja saadeti Tallinnasse ülekuulamisele. Aleksanderil õnnestus vahi käest põgeneda, Johan aga mõisteti kodanlike timukate poolt 10 aastaks sunnitööle.

Saaremaa töörahva ülestõus on ~~ses mõttes~~ väga kujukaks näiteks eesti töötava rahva võitlusest kodanluse ja mõisnike diktatuuri ning nende abistajate - välismaa imperialistide interventsiooni vastu, oma võimu, töörahva võimu eest. Saaremaa talurahva ülestõus oli üks osa nõukogude rahva kangelaslikust võitlusest välismaa interventide ja valgekaartlaste vastu. Selles võitluses polnud saarlased üksi.

"Terve palgatöölise maailm on tänapäev tõusnud pühale sõjale, palgatöö - kapitalismi vastu!" - kirjutab V. Kingissepp. - "Olgu see Idas või Läänes, Euroopas või Ameerikas, - igal pool on töörahva võitlus - võitlus palgatöö orjuse vastu ja kommunismi eest.

Saarte töörahva vastuhakkamine 1919. aasta veebruaris oli üks episood, üks lehekülg ses hiiglavõitluses.

Olgugi et saared lahutati muust maailmast enne Oktoobrirevolutsiooni; olgugi et parunid, papid ja nende lehed olid seda revolutsiooni tapmise ja röövimisena ning koleda jumalavallatu õudusena kuulutanud; olgugi et Oktoobrirevolutsiooni loosungid kunagi ei olnud punasel lipul saarte töörahva pea kohal lehvinud - siiski tuli vastuhakkamine, tuli just töörahva vastuhakkamisena, "mässuna" palgatööorjuse vastu: mõisad võeti üle, vallavalitsus võeti üle, loodi punane sõjavägi, pandi maksma töörahva diktatuur! "Kõik maailma rahvad on valgetele vastu hakanud, nüüd on selleks ka saarlastel aeg käes!" hüüdis tundmatu agitaator Hellamaal, ja mitte ainult Virtsu rannast Sõrve sääreni, vaid maailma otsast maailma otsani kajas võimsalt vastu: "Aeg on käes!"¹

Saaremaa töörahva ülestõus oli proletaarse revolutsiooni järellahing Eestis. Ta näitas, et ka kõige rängema kodanliku diktatuuri tingimustes ei saa eesti töötavat rahvast sundida võitlema Nõukogude riigi ja nõukogude võimu vastu. Saaremaa töötava talurahva sangarlik ja mehine võitlus relvaga käes ekspluateerijate vastu, kõige metsikumas valge terrori tingimustes, sisendas töörahvasse lootust ja usku kindlasti kord saabuvasse võidusse. Ja see võit saavutatigi 1940. aastal, mil Nõukogude Liidu rahvaste abiga eesti töötav rahvas kommunistliku partei juhtimisel kukutas kodanliku diktatuuri ja taastas nõukogude võimu. Eesti proletariaadi sangarlikku võitlust oli krooninud lõplik võit. Teiste nõukogude rahvaste abiga likvideeris ta kiirest majandusliku ja kultuuri-

¹ V. Kingissepp, Kellele iseseisvus, kellele ike, lhk. 137-138.

lise mahajäämuse ning ehitas üles sotsialismi. Nüüd ehitab eesti rahvas suurematu Lenini-Stalini partei juhtimisel kommunistlikku ühiskonda.

Veri, mis on valatud ja ohvrid, mis on kantud kommunismi võidu nimel pole olnud asjata. Eesti rahvas ei unusta kunagi neid oma rahva paremaid poegi, Saaremaa ülestõusu ja teiste arvukate ülestõusude ja vastuhakkamiste ohvreid, kes andsid oma elu töörahva vabaduse ja õnne eest. Nende nimed jäävad igavesti särama kuldsete tähtedega eesti rahva revolutsioonilise võitluse ajaloo, innustades ja õhutades meid suures kommunismi ülesehitustöös.

L õ p p k o k k u v õ t e

Saaremaa töörahva ülestõus on üks kangelaslikumaid lehekülgi eesti rahva revolutsioonilise liikumise ajaloos.

See oli esimene töörahva ülestõus Eestis, mis puhkes kodanliku diktatuuri võimutsemise ajal. Seepärast polnud ta enam niivõrd sihitud mõisnike, balti-saksa parunite, kuivõrd eesti kodanluse ja tema abimeeste, ameerika-inglise imperialistide vastu.

Saaremaa ülestõus näitas, et töörahva ja kodanluse vahel on lepitamatud vastuolud, mida võib ületada ainult vägivalla teel, revolutsioonilise võitluse teel, et kõik kodanluse väited nn. eesti rahvusterviklusest olid ainult vale ja pettus.

Saaremaa ülestõus on järjekordseks kinnituseks marksismi-leninismi õpetusele, et talurahva ülestõus võib võita ainult siis, kui see on ühendatud tööliste ülestõusuga ja kui tööliised seda ülestõusu juhivad. Ta õpetab, et töötav rahvas võib saavutada võidu eksploateerijate ja rõhujate üle ainult siis, kui ta asub nende vastu võitlusesse organiseeritult ja kommunistliku partei igakülgse juhtimise all.

Saaremaa töörahva ülestõus kinnitab suure Lenini sõnu, et ülestõus on kunst, millel on oma seaduspärasused ja oma reeglid, milliseid arvestamata ta on määratud nurjumisele. Seda tõendas veelkordselt ka eesti töötava rahva ülestõus 1. detsembril 1924.a., mis samuti nurjus peamiselt selletõttu, et ei täidetud kõiki ülestõusu põhireegleid.

Alles pärast neid ja teisi õppetunde minevikus, viis Eesti-
maa Kommunistlik Partei suure Nõukogude Liidu rahvaste vennaliku
abiga eesti töörahva 1940.a. juunis võidukale ülestõusule, kuku-
tas kapitalistide võimu ja võttis võimu enda kätte, taastas Eestis
nõukogude võimu. Eesti rahvas vabanes jäädavalt ja lõplikult rõhu-
misest ja ekspluateerimisest. Tä astus uuesti vabade nõukogude rah-
vaste perre, kust ta oli ameerika-inglise interventide ja nende kä-
silaste - eesti kodanlike natsionalistide poolt ajutiseks välja kis-
tud. Täitus Saaremaa ja kogu eesti töötava rahva ammune unistus -
saada ise oma töö ja elu peremeheks.

Saaremaa töörahva ülestõus õpetab meid kaitsma ja kindlustama
saavutatud võitu kui silmatera, käsi rüppe panemata kindlustama
kommunismi hoonet kõigi ja igasuguste sise- ja välisvaenlaste rünna-
kute vastu. Tä õpetab meid olema valvsad purustatud klassivaenlase -
eesti kodanluse ja tema ideoloogide kodanlike natsionalistide suh-
tes, kelle riismed seisavad imperialistide teenistuses ja püüavad
kõigiti takistada kommunistlikku ülesehitustööd meie maal, mitte
lubama endaga rahulolu ja muretuse meeoleolude tekkimist.

Saaremaa töörahva ülestõus õpetab meid väsimatult omandama
marksismi-leninismi teooriat, et õigesti tegutseda ja ületada kõik
takistused ja tõkked kommunismi suures ülesehitustöös.

Saaremaa töörahva ülestõusu õppetund pole olnud asjata. Suur
töötava rahva võit on saavutatud ja seda ei võta meie käest enam
keegi.

Lenini-Stalini võitmatu lipu all sammub eesti rahvas koos kõi-
gi nõukogude rahvastega julgelt ja veendunult edasi kommunismi täie-
liku võidu poole.

Stalin
Tallinn, 5. mail 1953.a.

Kirjandus

I Marksismi-leninismi klassikud

1. V. I. Lenin, Imperialism kui kapitalismi kõrgem staadium, Valitud teosed, I k.
2. В.И. Ленин, Как увеличить размеры душевного потребления в России? Соч., т.XIX, стр. 261-262.
3. V. I. Lenin, Emalseisja nõuanded, Valitud teosed, II köide.
4. - " - Marksism ja ulestõus, Valitud teosed, II köide.
5. J. V. Stalin, Leninismi alustest, Teosed, VI köide.
6. - " - Jutuajamine Saksa kirjaniku Emil Ludwigiga, Teosed, 13. köide.
7. - " - Nõukogude Liidu Suurest Isamaasõjast, Tallinn, 1946.a.
8. ÜK(b)P Ajalugu, Lühikursus, Tallinn 1952.

II Trükkimata allikad

1. Eesti NSV Siseministeeriumi Riiklik Keskarhiiv, Riigikantselei kaust, nr. 13, 15, 16.
2. Eesti NSV Siseministeeriumi Riiklik Keskarhiiv (RAKA), fond nr. 14, 30, 423/48, 509 ja 813

III Nõukogude autorite tööd

1. V. Kingissepp, Kellele iseseisvus, kellele ike, Tallinn, 1946.a.
2. Eesti NSV Ajalugu, Tallinn 1952.a., lk. 218-328.
3. История дипломатии, Москва - 1945 - Ленинград, т. III, стр. 1-88.

4. M. Pankratova, NSVL Ajalugu, ^{Tallinn, 1952} III köide, lk. 166-332.
5. K. Ülgekütt, Mälestused Saaremaa ülestõusust, "Viismurk", nr. 2, 1941, lk. 148-149.
6. M. Sepp, A. Ellis, Saaremaa ülestõus 1919.a. "Eesti Bolševik", nr. 12, 1946, lk. 869-877.
7. A. Loothing, Saaremaa Tööraha ülestõus 1919.a. veebr., "Viismurk", aprill 1941.a.
8. F. Sepp, Saaremaa ülestõus 1919. aastal, "Revolutsioonilise liikumise ajaloo eestis", Tallinn 1947.a.
9. V. Reiman, Võitlus nõukogude võimu eest Eestis aastal 1917 - 1918, "Eesti Bolševik", nr. 10 ja 11, 1950.a.
10. Veebruar ülestõusu sangarite poolt püstitatud tähistel, "Saarte Hää", 15.II 1949, nr. 20, lk. 1.
11. V. Riis, 30 aastat Saaremaa revolutsioonilisest ülestõusust, "Talurahvaleht", 15.II 1949, nr. 20, lk. 2.
12. -"- Mõte sai teoks, "Saarte Hää", 15.II 1949.a.
13. -"- 31 aastat Saaremaa töötava rahva ülestõusust, "Saarte Hää", nr. 21, 16.II 1950, lk. 2.
14. -"- Saaremaa tööraha ülestõus, "Pärnu Kommunist", nr. 34, 17.II 1953.
15. I. Vahtrik, 30 aastat Saaremaa ülestõusust, "Õhtuleht", 16.II 1949, nr. 38, lk. 2.
16. O. Laas, See oli kangelasvõitlus, "Noorte Hää", 16.II 1949, nr. 38, lk. 2.
17. E. Espe, Saaremaa töötava rahva ülestõus, "Rahva Hää", 16.II 1949, nr. 38, lk. 3.

18. J. Schmuul, Lasud Kuivastus. "Sirp ja Vasar", 19.II 1949, nr. 8, lk. 4.
19. - " - Et õunapuud õitseksid, Tallinn 1951, lk. 40-48.
20. I. Mänd, 30 aastat Saaremaa ülestõusust, "Järvlane", 17.II 1949, nr. 20, lk. 2.
21. V. Lääts, Töötame oma rahva hüvanguks, "Saarte Hää", 15.II 1945, nr. 20, lk. 4.
22. T. Väli, See mille eest võitlesime, "Saarte Hää", 15.II 1949, nr. 20, lk. 4.
23. S. Kõnnumees, Veebruaris 1919 aastal, "Saarte Hää", 15.II 1949, nr. 20, lk. 3.
24. A. Koit ja 1918.a. Kogula ülestõus Saaremaal, "Saarte Hää", 15.II 1949, nr. 20, lk. 2.
25. Saarte töörahva vastuhakkamine 1919. aasta veebruaris, "Saarte Hää", 15.II 1949, nr. 20, lk. 2.
26. O. Kivisaar, Kolhoosi esimees jutustab, "Saarte Hää", 15.II 1949, nr. 20, lk. 1.
27. F. Tuulik, F. Janson, K. Keskküla, Ühiselt võitluses ja töös, "Saarte Hää", 15.III 1949, nr. 20, lk. 1.
28. Saaremaa töörahva ülestõus, "Edasi", Leningrad, nr. 38 ja 39, 1926.
29. "Sirp ja Vasar", nr. 7, 1941

IV Muud allikad ja kirjandus

1. A. Valtin, Revolutsiooniline liikumine Saaremaal, "Klassivõitlus" nr. 45, 1924, lk. 10, 14.

2. A. Valtin, Saaremaa Töörahva sõjariistus ülestõus 1919.a. veebruaris, "Saarte Töörahva revolutsioon", Moskva-Leningrad, 1934.
3. - " - Saaremaa töörahva kangelaslik võitlus, "Eesti Punakaart ja Punavägi kodusõjas", Moskva-Leningrad, 1934.a.
4. 18. veebruar, "Klassivõitlus", nr. 50, 1925, lk. 11-12.
5. Tummeltau, Saaremaa õppetunnid. "Saarte Töörahva revolutsioon," Moskva-Leningrad 1934.a.
6. I. Vorms, Kaks Saaremaa juttu, Punased leegid, Tartu 1927.a.
7. I. Koit, Saaremaa ülestõusu 15. aastapäevaks, "Klassivõitlus", nr. 2 (161) 1934.a.
8. V. Neggo, Saaremaa Mäss, "Kaitse Kodu", nr. 5 ja 7, 1934.a.
9. - " - Maaküsimus Saaremaal, Tallinn 1921.a.
10. E. Kubarsepp, Saaremaa mäss, "Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt", II k. Tallinn 1930.a., lk. 276.
11. H. Veem, Võitlus põrandaalustega, "Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt", II köide, lk. 282.
12. Eesti, maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus, VI k., Saaremaa, Tartu, 1934.
13. Asutava Kogu protokollid 1919.a.
14. "Postimees", 1919. 1925, 1926.a.
15. "Kaja" 1925.a.

16. "Tallinna Teataja", 1919.a.
17. "Päevaleht" 1919, 1925, 1926.a.
18. "Sotsialdemokraat", 1919.a.
19. "Maaliit", 1919.a.
20. "Rahva Sõna", 1928.a.
21. "Vaba Maa", 1919, 1925.a.

S I S U K O R D

S i s s e j u h a t u s 1

I o s a

SAAREMAA MAJANDUSLIK-POLIITILINE ARENG XX
SAJANDI ESIMESEL VEERANDIL. 3

II o s a

SAAREMAA SAKSA OKUPATSIOONI, SUURE SOTSIA-
LISTLIKU OKTOOBRIREVOLUTSIOONI, KODUSÕJA
JA AMEERIKA-INGLISE INTERVENTSIOONI PERI-
OODIL (sept. 1917 - veebr. 1919). 13

III o s a

SAAREMAA TÖÖRAHVA ÜLESTÕUSU PÕHJUSED. 25

IV o s a

ÜLESTÕUSU KÄIK JA NURJUMISE PÕHJUSED. 39

V o s a

SAAREMAA ÜLESTÕUSU AJALOOLINE TÄHTSUS 86

L õ p p k o k k u v õ t e 96

K i r j a n d u s 98